LØNNE SOGN 1787-1931.

En undersøgelse af ændringerne i sognets næringsliv og de faktorer, som betingede dem.

Specialeopgave for Stud. Mag. Art. Lars Holst,
Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Brede.

1973.

INDHOLD

INDLEDNING	s.	2.
TID OG STED	s.	6.
SOGNETS BELIGGENHED OG UDSEENDE	s.	8.
KILDER	s.	9.
TIDEN FØR 1787 - SANDFLUGTSTIDEN	s.	15.
Sandflugten, beskrivende	s.	16.
Sandflugtens årsager	s.	17.
Modforanstaltninger	s.	2o.
Følger	s.	2o.
TIDEN 1787-18o1. STATUS	s.	22.
Grundlaget	s.	22.
Resourcer	s.	22.
Brugsret og bæreevne	s.	29.
Arbejdskraft	s.	3o.
Produktionen	s.	31.
Landbruget var utilstrækkeligt	s.	32.
TIDEN EFTER 18o1.	s.	34.
Landbrugsforholdene	s.	34.
Salt	s.	36.
Fiskeriets opsving	s.	37.
Bebyggelsens udvikling. Kro	s.	48.
Skibsfart	s.	49.
Søfart	s.	52.
Befolkningsudvikling	s.	54.
Udvikling indenfor landbruget	s.	57.
Fiskeriet efter opblomstringsårene	s.	63.
Fjordfiskeri	s.	69.
EN NY TID - SPECIALISERING	s.	71.
Landbruget - selvstændigt erhverv	s.	71.
Nyminde Plantage	s.	77.
Fiskeriet - selvstændigt erhverv	s.	8o.
Andre erhvervsmuligheder	s.	83.
ØKONOMI	s.	87.
ET PERSONLIGT VALG	s.	92.
SLUTNING	s.	95.
NOTER	s.	99.
ANVENDT OG CITERET LITTERATUR	s.	112.
UTRYKTE KILDER	s.	115.
MEDDELERE	s.	117.
FORTEGNELSE OVER BILAG OG KORT	s.	118.
BILAG OG KORT		

INDLEDNING .

Indenfor dansk kulturhistorie og etnologi er der en lang tradition for at undersøge enkelte egne, enkelte lokalsamfund. Man behøver blot at tænke på den række skildringer, som gennem årene er blevet publiceret i serien Danmarks Folkeminder.

For de flestes vedkommende er disse præget af en interesse for at fastholde billedet af en kultur, der er ved at forsvinde. De bygger i væsentlig grad på oplysninger fra en række lokale meddelere, gamle mennesker, der kan fortælle om livet, således som det formede sig i deres barndom og ungdom, før ændringerne for alvor brød igennem. I nogle tilfælde suppleres meddelelserne med oplysninger hentet udfra arkivalsk materiale.

I forgrunden er ofte kommet til at stå en beskrivelse af konkrete, iagttagelige forhold, som forsvinder. Det kan f. eks. være redskaber eller arbejdsmetoder; men også skik og brug samt trosforestillinger, der kan have lange rødder bagud i tid, har stor interesse. Fremstillingen er ofte af en stærkt beskrivende karakter, og livet i de pågældende egne kommer til at syne meget statisk. - Dette skyldes formentlig 2 ting:

-Oplysninger, der stammer fra meddelere, vil, idet meddelerne fortæller om livet i deres barndom og ungdom, højst være dækkende for omkring 3o-4o år. Det er ikke muligt at finde kilder, som på tilsvarende vis kan fortælle om de samme forhold for tiden forud, og man vil da være tilbøjelig til at lade meddelernes oplysninger være gyldige også for tiden før deres fødsel.

-Sigtet med skildringerne er, i lyset af de iøjenfaldende ændringer, som sker eller er sket, i de pågældende egne, at fastholde, registrere forholdene, inden de blev ændret. - Der er tale om en reaktion på en hurtig udvikling og tendensen til at skildre det opgivne som stillestående forstærkes.

Beskrivelsen af en tidligere samfundsform eller -tilstand som noget stillestående må siges at udgøre en hindring for en dybere forståelse af livet og livsvilkårene i det pågældende samfund, på den pågæl-

dende egn. Ønsker man en øget indsigt, kunne denne lettere opnås, hvis det var muligt at følge livet, således som det har formet sig; følge, hvorledes selv mindre forandringer på ét område kan have virkninger på andre. - Billedligt kan situationen illustreres ved at sammenligne med én maskine, som står stille og én, som er i bevægelse. Ved den første maskine vil det være svært at forstå, hvilken virkning det får, når f.eks. en knap trykkes eller et håndsving drejes.- Hvis derimod maskinen er i bevægelse, kan selv den teknisk ukyndige følge de enkelte bevægelser, se, hvorledes disse forplanter sig gennem forskellige led og endelig fører til produktion af en bestemt vare. Opmærksomme vil kunne iagttage hvilke virkninger det får, hvis maskinen ikke bliver smurt eller enkelte dele af den bryder sammen.- Længere end hertil kan sammenligningen ikke bære, men det må stå klart, at ligesom ved iagttagelse af en maskine må vi ved undersøgelser af tidligere og nutidige samfund være interesseret i at se disse som forløb af begivenheder igennem et vist tidsrum. I en sådan undersøgelse må vægten lægges på de ændringer, der trods alt sker, på deres årsager og virkninger, skønt de set fra et nutidssynspunkt kan syne små og ubetydelige.

Den foreliggende undersøgelse repræsenterer et forsøg på ved en sådan dynamisk fremstillingsmåde at skildre udvikling og ændringer i et enkelt sogn, især udvikling og ændringer i erhvervsgrundlaget, set som resultater af et stadigt samspil mellem ydre og indre forhold.

Økologi.

Det metodiske udgangspunkt for undersøgelsen er økologibegrebet, således som det er behandlet af Daun og Löfgren i "Den Ekologiska Aspekten." Heri karakteriseres økologi som det aspekt, "at det naturmiljø mennesker har adgang til medvirker til at forme deres liv."[1.)] - Dette kunne synes en noget banal ting at fremhæve, især når der som her er tale om et samfund, hvor de fleste husstande baserer deres eksistens på direkte udnyttelse af naturen. - Indbefattet i økologibegrebet er dog forskellige underbegreber og analysemodeller, som er fundet meget velegnede til en undersøgelse af et samfund, som

det her omhandlede. - Da disse begreber ikke på forhånd kan forventes at være læseren bekendte eller det i det mindste kunne være nyttigt at få dem opfrisket, skal jeg i det følgende kort gøre rede for de vigtigste af dem.- For at undgå at behandlingen skulle blive for skematisk og af hensyn til læseligheden har jeg i selve fremstillingen i videst muligt omfang undladt brugen af fagudtryk, og de nedenfor omhandlede begreber vil derfor være at holde in mente ved den videre læsning.

Niche.

Det vigtigste af de begreber, som anvendes, er niche.- Ved niche forstås en kilde til organisk energi. - Da der er tale om et begreb, som udelukkende anvendes i analytisk øjemed, er det ikke på forhånd muligt at bestemme, hvilke nicher der findes i et bestemt område. Afhængigt af sigtet med undersøgelsen kan det variere, hvilke nicher man ønsker at definere og arbejde med.

I forbindelse med en given niche er der en række faktorer, som spiller ind og som har betydning for den udnyttelse, som en befolkning eller en befolkningsgruppe gør af nichen.

Ved udnyttelse af en niche kan der forventes et vist udbytte, og dette, nichens bærekraft, er selvsagt en vigtig faktor for, i hvilket omfang udnyttelse vil ske. En anden ting af vigtighed er, hvorvidt udnyttelsen er begrænset til bestemte årstider, eller om den kan ske, med rimeligt udbytte, hele året. I forbindelse med en registrering af denne periodicitet må det bemærkes hvilke andre nicher, der findes i området, og om en eventuel udnyttelse af disse vil støde sammen med udnyttelse af den niche, man netop undersøger. Hvis det er tilfældet, vil man måske netop ad denne vej kunne forklare forhold, som ellers kunne synes uforståelige eller uhensigtsmæssige.

De her nævnte faktorer er alle naturbetingede, men det er væsentligt, at nichebegrebet også rummer en række samfundsfaktorer, som er medbestemmende for udnyttelsen af nichen.

Vigtigt er det at bemærke, hvorledes rettighederne til udnyttelsen af forskellige nicher er fordelt.

Er der stor konkurrence om en niche, vil der hurtigt udvikles faste regler for hvem, der må udnytte den. Hvis derimod nichens bærekraft anses for uudtømmelig, set i forhold til befolkningens efterspørgsel efter udbyttet af netop denne niche, vil den oftest ikke være pålagt nogen restriktioner. Der kan også findes forhold, hvor forskellige grupper i befolkningen udnytter forskellige dele af samme niche, til gensidig fordel.

Brug af forskellige nicher stiller varierende krav til indsats af penge og redskaber (kapital) og til viden og færdigheder (ekspertise). Disse to faktorer, samt det behov for arbejdsindsats, som er forbundet med udnyttelsen af en niche, er også medbestemmende hvad angår omfanget og udbyttet af udnyttelsen.

Endnu en faktor må nævnes, som det, når talen er om fortidige samfund, kan være svær at bedømme. Det er spørgsmålet om, hvorvidt og i hvilket omfang der er kulturelle barrierer for udnyttelse. - Som samfundsvæsen vil det enkelte menneske indgå i en række relationer til andre mennesker, og disses vurderinger kan medvirke til, at en ellers udbytterig udnyttelse af en niche opgives. De sociale omkostninger bliver for store. - Det er væsentligt at understrege vigtigheden af disse kulturelle vurderingers betydning for menneskers valg af erhvervsudøvelse. Dette valg sker sjældent ud fra en simpel vurdering af, hvad der økonomisk set er mest fordelagtigt. I valget indgår en række tilsyneladende irrationelle faktorer, som det, som nævnt, især kan være vanskeligt eller umuligt at vurdere.

Økonomi.

En undersøgelse af erhvervsforholdene for en befolkning alene ud fra økologiens begreber og analysemodeller vil ikke være tilstrækkelig. Udbyttet af de enkelte nicher kan være af en sådan art, at det ikke direkte kan tjene til livets opretholdelse. Det må da udveksles med andre produkter og en økonomisk analyse er derfor tillige nødvendig.

Ligesom det i en undersøgelse af et fortidigt samfund er vanskeligt at konstatere hvilke kulturelle barrierer, der har været, således er det også

vanskeligt at bestemme den økonomiske ramme, i hvilken de enkelte produkter er blevet til, og indenfor hvilken de er blevet forbrugt. Jeg skal i selve behandlingen forsøgsvis komme ind på disse forhold, men det må allerede her understreges, at materialet til belysning af dem er meget spinkelt, og at det, for økonomiens vedkommende, i høj grad er nødvendigt at trække på almén viden om det førindustrielle landsamfund.

Muligvis er de i det foregående omtalte begreber kommet til at stå noget uforklarede. Det er dog mit håb, at de ved den videre læsning vil kunne stå som en ramme, i hvilken de faktiske begivenheder og de enkelte led i udviklingen vil være lettere forståelige.

TID OG STED.

Det er ændringerne, der i perioden 1787-1931 prægede Lønne sogn, som er emnet, især ændringerne i erhvervsgrundlaget.

Når netop Lønne sogn er valgt, skyldtes det ønsket om at lægge undersøgelsen i et område med forholdsvis markante, pædagogisk set illustrative forandringer.

I 16- og 1700 årene var sognet meget plaget af sandflugt, hvilket bl.a. fik til følge, at flere ejendomme blev opgivet, befolkningstallet gik tilbage og hartkornstallet, beskatningsgrundlaget, blev nedsat. Erhvervet var i denne tid landbrug og fiskeri, suppleret med arbejdsvandringer til Sønderjylland, med klitdæmpning og med arbejde ved forefaldende strandinger.

Sandflugten og nedgangen blev standset, og fra omkring 1800 og fremefter skete der en bedring bl.a. for landbruget, ligesom fiskeriet fra Nymindegab fik en opblomstring, med deltagelse af andre sognes fiskere. Befolkningstallet steg stærkt, og omkring midten af århundredet udvikledes en mindre lokal skibsfart, i hvilken også beboere i Lønne deltog. Såvel skibsfarten som fiskeriet svinder dog i betydning, og befolkningstilvæksten ophører henimod periodens slutning.

Naturforholdene ændredes meget igennem perioden. Ved dennes begyndelse er der tale om et sandflugtspræget, "bart", sogn, ved slutningen er sognet frodigere, og i den vestlige del, mod havet, er store arealer udlagt som plantage, også en arbejdsmulighed. Udløbet fra Ringkøbing Fjord, Nymindegab, vandrer perioden igennem mod syd, og forholdene i denne naturhavn varierer meget, til skade for fiskeri og søfart. I 1931 blev Nymindegab lukket, og der åbnedes et sikret udløb nordligere, ved Hvide Sande, og fiskerne begyndte at gå ud herfra.

Det er, med nogle begrænsninger, muligt at følge de enkelte led i den udvikling, der skete, og også at forklare, hvorfor erhvervsgrundlaget for den enkelte husstand eller for befolkningen som helhed ændredes.

Fra begyndelsen var det hensigten udelukkende at basere undersøgelsen på arkivalsk materiale, hvilket dog viste sig at være utilstrækkeligt, idet en række væsentlige spørgsmål derved ville forblive ubesvarede. Den øvre tidsgrænse var da sat til 1900, men da 1931 ved en nærmere undersøgelse forekom at være en mere "naturlig" grænse, valgtes dette år. Herved muliggjordes tillige en udvidelse af kildematerialet til også at omfatte traditionsstof.

Mens 1931 blev valgt som øvre tidsgrænse ud fra en viden om dette år som en "naturlig" grænse og et ønske om at kunne udvide kildematerialet, er året 1787 udelukkende valgt, fordi der dette år afholdtes en folketælling, fra hvilken tællingslisterne er bevaret. Fra 1788 findes en anden vigtig kilde, hartkornsspecificationen, og skønt 1787 ikke i saglig henseende er en naturlig grænse, er det det i kildemæssig henseende. Efter dette år er det for flere forhold muligt at indsamle repræsentative, dækkende oplysninger. Før dette år skal oplysningerne, der kan være af "nål i høstak" type, søges mange steder, og er af mere tilfældig karakter.

SOGNETS BELIGGENHED OG UDSEENDE.

Lønne sogn er beliggende i det nordvestlige hjørne af det tidligere Ribe Amt, nu Ribe Amtskommune, umiddelbart syd for Ringkøbing Fjord. (jfr. kort, bilag 1).

Mod vest støder sognet op til havet og mod nord til Holmsland Klit, som det dog er skilt fra ved den siden 1931 afdæmmede Nymindestrøm, Ringkøbing Fjords gamle udløb til havet. En vejdæmning forbinder nu Lønne med Holmsland Klit.

I den sydlige del af fjorden ligger de to store engflader, Værnengene og Tipperne, som nu bruges til græsning for kreaturer bortset fra en del af Tipperne, der er fredet fuglereservat.

Mod øst ligger Sr. Bork sogn, i landskabelig henseende adskilt fra Lønne ved den lavtliggende, nu opdyrkede Sr. Bork Mærsk, nogle åer og engstræk.

Syd og sydøst for sognet ligger nabosognene Henne, sammen med hvilket Lønne indtil kommunesammenlægningen har dannet egen kommune, og Nr. Nebel med stationsbyen af samme navn.

Idag domineres sognet, der i 16- og 17oo årene var hærget af sandflugt, af den store Nyminde plantage, der dækker de store tidligere hede- og sandflugtsarealer i sognets vestlige del. Den østlige del, der tildels rækker ind over det yderste af Varde bakkeø, benyttes som landbrugsjord. - Her er også bebyggelsen koncentreret i byerne Lønnehede, Lønnestak, Lønne, Kragelund, Sønder Klint og Vesterlund. De enkelte byer ligger ikke klart adskilt fra hinanden, men danner en usammenhængende kæde af ejendomme i sognets østlige del.- I den nordvestlige del ligger kun én bebyggelse, Nymindegab, som efter sidste krig er blevet sognets største.

Bortset fra civilarbejde ved den i Nymindegab anlagte militærlejr sker den største indtjening ved turisme og landbrug. Om fiskeri af betydning er der idag ikke tale, i modsætning til hvad der var tilfældet i den i undersøgelsen omhandlede periode.

KILDER.

Kilderne til en så bredt anlagt undersøgelse er mange og skal søges et utal af steder. Her skal blot præsenteres de vigtigste af dem. Nærmere omtale og vurdering af de enkelte kilder vil ske i noterne, efterhånden som kilderne benyttes.

Litteratur.

Litteraturen om sognet og egnen er forholdsvis righoldig. Det af distriktslæge Rambusch redigerede og delvis skrevne værk om Ringkøbing Fjord er et hovedværk, der især beskæftiger sig med de geografiske og biologiske forhold omkring dannelsen af Holmsland Klit, Tipperne, Værnengene og fjordens udvikling i øvrigt. Tidsmæssigt omfatter det perioden 1650-1900, da værket blev udgivet. Som en efterskrift til dette værk kan opfattes professor A.C.Johansens i 1913 udgivne "Om forandringer i Ringkøbing Fjords Fauna." Tilsammen giver disse to en glimrende indsigt i mange naturforhold, som det ellers ville være vanskeligt at skaffe viden om, en viden som må være tilstede, hvis man ønsker at beskrive ændringer i erhvervslivet i et samfund, der endnu er stærkt direkte afhængigt af naturforholdene.

Sandflugten, som også Rambusch kommer ind på, har fået en klar, overskuelig behandling af plantør J. Brüel i en artikel i Fra Ribe Amt, "Klitterne i Ribe Amt". En stor del af artiklen er brugt til beskrivelse af sandflugten i Lønne og Henne sogne. Vigtigst er det, at Brüel ikke blot beskriver sandflugten men gør en del ud af at vise, hvorledes modforanstaltningerne har været på forskellige tidspunkter. Bl.a. henviser han til de forskellige love om klitdæmpning.

Fiskeriet fra Nymindegab er det erhverv i området, der har påkaldt sig størst interesse, og en stor del af litteraturen omhandler derfor denne markante side af erhvervslivet. Allerede J.C.Hald og C.Dalgas omtaler fiskeriet i deres beskrivelser over henholdsvis Ringkøbing og Ribe Amter. De bygger begge på meddelere, og dette samt det forhold, at deres beskrivel-

ser ikke er fra samme år, gør, at deres oplysninger er meget væsentlige og vægtige ved beskrivelsen af opblomstringen af fiskeriet.

Staten ansatte en skuespiller A.J.Schmidt som sin første fiskerikonsulent. I årene efter 186o berejste han hele landet og undersøgte, hvorledes fiskeriets "tilstand" var. Dette undersøgelsesarbejde bestod dels i, at han opholdt sig på de forskellige fiskerlejer nogen tid, ved Nymindegab således i 8 uger, dels i at han skriftligt indhentede oplysninger fra sagkyndige de forskellige steder. I 186o blev hans undersøgelsesresultater fra bl.a. Nymindegab udgivet, og rapporten indeholder, foruden hans egne indsamlede oplysninger, ogsaa en beskrivelse, forfattet af professor Krøjer i 1843. Skønt antallet af både, der fiskede fra Nymindegab, var blevet indskrænket i de mellemliggende år, så var forholdene i øvrigt, som Krøjer havde beskrevet dem i 43.

En næsten etnologisk skildring af fiskeriet i slutningen af 186o-erne giver lærer Torben Klimting i "Fiskerne ved Nymindegab". Klinting var født 185o i Henne sogn og havde selv som ung deltaget i fiskeriet, først som drejer ved våddragningen efter sild, siden på få ture som havfisker. Disse ungdomserindringer suppleret med samtaler med ældre fiskere udgør grundlaget for hans i 1927 udgivne bog. I andre værker fortæller han om sin barndom og ungdom og i "Fra Jyllands Vestkyst", der udkom i 193o,bringes en samling sømandshistorier og en række, desværre noget ufuldstændige, skipperbiografier samt småoplysninger om søfolk. Disse er alle om søfolk, der har sejlet fra Nymindegab eller stammer fra egnen.

Klintings oplysninger synes lykkeligvis alle at stamme fra egne oplevelser, meddeleres oplysninger samt breve og dokumenter i privateje. Egentlige arkivstudier har han ikke foretaget, og Schmidts og Krøjers skildringer har han ikke kendt.

Medens søfarten og især fiskeriet er blevet behandlet, er der i litteraturen kun få oplysninger om landbruget. Dette har ikke udskilt sig tilstrækkeligt til at påkalde særlig opmærksomhed og er derfor heller ikke blevet gjort til genstand for særskilt lit-

terær behandling. - I Gr. Begtrups "Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark", 1806-12, gives en del oplysninger om landbruget, oplysninger, som kan forekomme for generelle, men som, i det omfang de lader sig kontrollere, synes at være gyldige også for Lønne sogn.

I amtsbeskrivelserne gives også en del oplysninger, især af Dalgas, der i et afsnit om Vester Horne Herred kommer ind på forholdene i Lønne sogn, som han betragter som et af de bedste i herredet. Desværre har han ikke haft nogen meddeler i sognet, som han antagelig har kendt ved selvsyn. Det er en besnærende mulighed, at det er de markante træk ved fiskeriet, der har fået ham til at beskæftige sig mere indgående med landbrugsforholdene.

5o år efter at Dalgas´beskrivelse over Ribe Amt var udkommet, udkom Chr.Mathiesens bog "Et bidrag til Landbrugets historie i Varde Egnen", 1881. Forfatteren, en gårdmand fra Vittarp, Ovtrup sogn, beskriver landbrugsforholdenes udvikling i de sidste 3o-4o år, og hans oplysninger er på nogle punkter blevet benyttet til den her foreliggende undersøgelse Dette er sket til trods for, at nogle oplysninger med bestemthed kan siges ikke at være dækkende for Lønneforhold. Ovtrup ligger længere inde på Varde Bakkeø,på bedre jorder og uden den nærhed til havet, som prægede erhvervet i Lønne. I landbrugsmæssig henseende repræsenterer Ovtrup sogn på flere punkter blot en udvikling, som også kom i Lønne, blot kom den nogle år tidligere i Ovtrup.

Den her omtalte litteratur udgør den væsentligste del af den ældre litteratur om sognet og egnen. Spredt i anden litteratur findes enkeltoplysninger, som også er benyttet og til hvilke der skal gives henvisninger.

I nyere tid har sognene omkring Lønne, men ejendommeligt nok ikke Lønne selv, fået deres historie skrevet eller redigeret af forhenværende overlærer H.K.Kristensen, Varde. Skønt flere af disse sognehistorier er lagt ret traditionelt an, med en gennemgang af sognets historie fra forhistorisk tid til nutiden, har jeg kunnet få megen inspiration og mange fine henvisninger og enkeltoplysninger ved at be-

nytte disse. Henne sogns historie er skrevet af lærer E.Kappelskov og har også givet en del oplysninger.

Arkivalier.

Mange af de handlinger, indbyggerne i Lønne sogn foretog sig, har medført, at myndighederne blev indblandet. I deres forskellige arkiver kan der derfor, spredt, findes mange små brikker til sognets historie. - At indsamle alle disse brikker ville være uoverkommeligt og også uøkonomisk set i forhold til den viden, der ønskes opnået.- I stedet for at indsamle så meget som muligt må der foretages en udvælgelse af de kilder, som det bedst kan betale sig at udnytte, dvs. som giver det største antal væsentlige oplysninger pr. arbejdstime. Det er selvsagt umuligt på forhånd at sige, hvilke kilder der vil vise sig at give det største udbytte, og undersøgelsen foregik da også i begyndelsen ved at eksempler på forskellige kilder blev gennemgået. Efter at dette var sket, blev et mindre antal udvalgt til brug for undersøgelsen, idet det var klart, at jeg derved ville afskære mig fra oplysninger, som kunne være centrale for undersøgelsen, men som var af "nål i høstak"-typen.

Som nævnt blev året 1787 valgt, fordi det, hvad kilder angår, er et markant år. I tiden efter 1787 er det på flere punkter muligt at skaffe materiale, der kan benyttes statistisk, som på ét tidspunkt giver oplysninger dækkende for samtlige husstande, ejendomme eller personer. Folketællingerne er nævnt. Hartkornsspecificationen 1788 også og materialet fra den nye matrikel i 1844 behøver vel næppe nævnes.- Vigtigere end disse er de jævnlige tællinger af arealanvendelse og husdyrhold, som blev foretaget siden 1861. En lignende tælling blev foretaget i 1838, og sognetallene findes i Rigsarkivet. Skønt disse tal er værdifulde, var glæden dog stor, da Henne-Lønne præstearkiv viste sig at indeholde originalen til denne tælling, indeholdende oplysninger for de enkelte ejendomme i de to sogne. For tællingerne mellem 1861-81 findes ejendomsopgivelser bevaret, for sidstnævnte år dog kun arealtallene. Efter 81 findes desværre kun sognetallene, originalmaterialet er kasse-

ret. Det skal senere vises, at dette er meget uheldigt for undersøgelsen. Retfærdigvis må det tilføjes, at jeg ved den indledende arkivgennemgang ikke bestilte eksemplarer af alle tællinger, men blot nøjedes med at se dem fra 1861 og -71.

Mens der til landbruget foreligger noget statistisk materiale, er fiskeriet i samme henseende ringere stillet. På intet tidspunkt er der foretaget båd-eller udbyttetællinger, og arkivalierne til fiskeriet er derfor af en anden art. - De udgøres bl.a. af nogle fiskesalgskontrakter, som bådførerne ved Nymindegab underskrev i 1846,47,48 og-51. De oplyser bl.a. de priser, som man det pågældende år skulle sælge til samt navnene på nogle, om ikke alle, bådførere. Oplysninger om deltagere i fiskeriet fås desuden fra de opstillinger over bådemandskaber, som findes spredt i Klintings bøger. - For perioden 1876-96 findes en forsikringsprotokol for fiskere ved Nymindegab, i hvilken samtlige deltagere i fiskeriet blev indtegnet med påtegning om, hvem de fiskede med, og i hvilke år de fiskede. Denne protokol vil senere blive benyttet af museumsinspektør Alan Hjorth Rasmussen, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg. Her skal blot oplysninger om fiskende fra Lønne sogn benyttes.

På enkelte punkter kan man være heldig. Toldkontrollør Hedegaard, Nymindegab, lavede i 186o'erne en årlig beretning om, hvorledes forholdene havde været i det forløbne år. I disse beretninger kommer enkelte, meget væsentlige oplysninger frem, og disse oplysninger kan stå som et godt supplement og kontrolmateriale til Klintings oplysninger.

Optegnelser.

Den i indledningen beskrevne tilbøjelighed til at lade oplysninger, givet af nulevende ældre mennesker, få gyldighed også for tiden før deres fødsel, har ikke i denne undersøgelse været særlig stærk. Det skyldes dels bevidsthed om den fare, en sådan tilbageføring frembyder, dels den kendsgerning, at der i dette tilfælde findes kilder, der, ligesom optegnelser, giver oplysninger om forhold, der normalt ikke registreres. Det drejer sig om nogle erindringer, som i begyndelsen af dette århundrede blev nedskrevet af en mand, Chr.Graversen, der i 183o var

født i Houstrup, Henne sogn. Muligheden for, skønt kun i grove træk, at kunne følge et levned på så tidligt et tidspunkt, er meget værdifuld. - Præsten Stampe i Nr. Nebel skrev efter midten af århundredet en del oplysninger ned, bl.a. om kendte og bemærkelsesværdige mænd på egnen, om Nymindegab Kro og om landbrugsforholdene. Også her er der tale om oplysninger fra et ellers "utilgængeligt" tidsrum, og disse to samt Klintings barndomserindringer er derfor meget værdifulde og vil blive meget benyttet.

Sammen med disse tre må også Jakob Høy nævnes. Han var født i 1880 i Henne sogn og brugte sine sidste år til at nedskrive en mængde personlige erindringer, oplysninger om fiskeri og beskrivelser af egnen samt forskellige historier. I hans erindringer findes de få oplysninger, som har kunnet findes om indsamling af bær i hede- og klitområderne.

Selv har jeg indhentet oplysninger og foretaget optegnelser ved to ophold i sognet, august og december 1972. - Optegnelser er foretaget hos 14 meddelere, af hvilke den ældste er født i 1877, den yngste i 1911. Oplysningerne fra én meddeler stammer fra korrespondance, da den pågældende er emigreret.

Fra begyndelsen var det hensigten at vælge meddelere, således at der kunne fås fyldige optegnelser fra gårdmands-, husmands- og fiskermiljø, og dette er i begrænset omfang lykkedes. Befolkningen har tilsyneladende været så lille, at antallet af mulige meddelere til optegnelser om forholdene lige efter 1900 ikke kan øges.

Ved optegnelserne har det været hensigten at få belyst hvilke erhvervsmuligheder, der benyttedes i meddelerens barndomshjem, samt på hvilke måder erhvervsgrundlaget for husstanden ændredes, f.eks. når der skete nyopdyrkning. - Udgangspunktet for dette arbejde, en formening om at der skulle have eksisteret klare forskelle mellem fisker- og jordbrugsfamilier og disses økonomi, måtte hurtigt revideres. Skellet er ikke særlig markant, og det blev følgelig væsentligt at få konstateret, hvilke faktorer, der betingede, at en husstand udnyttede forskellige nicher, eller prioriterede udnyttelsen af disse forskelligt, i løbet af en årrække, efterhånden som

den udvikledes.

Som en anden linie i optegnelsesarbejdet interesserede jeg mig for de enkelte personers livsforløb og de bevæggrunde, der lå bag den enkeltes valg af erhverv.

Meddelernes oplysninger er i væsentlig grad blevet brugt som generel baggrundsgiver og er kun i ringe omfang blevet benyttet ved henvisninger eller citeret.

En støtte har det været, at jeg ved det sidste ophold i sognet var indlogeret privat og derved fik en del oplysninger udenom optegnelserne.

TIDEN FØR 1787 - SANDFLUGTSTIDEN.

Forholdene, som de var i sognet ved begyndelsen af perioden 1787-1931, vil bedst kunne forstås, hvis man forinden kaster et blik tilbage i tiden før 1787. Dette er så meget desto rimeligere, da dette år ikke kan siges at udgøre noget virkeligt skel i sognets historie, men som allerede nævnt blot er valgt, fordi det kildemæssigt er et markant år. En lang række af de forhold, der var gældende omkring 1787 har således været gældende såvel i tiden før som i tiden efter.

Igennem 15-, 16- og 1700 årene var ikke blot Lønne men også hele egnen og især naturligvis de øvrige kystsogne stærkt plaget af sandflugt, hvilket adskillige klager vidner om. Disse er vel ofte præget af klagerens interesse i at tegne forholdene med så mørk en farve som muligt, af hensyn til egne økonomiske interesser. Dog, der kan ikke herske nogen tvivl om, at sandflugtens hærgen har været alvorlig nok og til tider har udgjort en alvorlig fare for landbruget og eksistensen i sognet.

På grundlag af klager og øvrige kilder er det ikke muligt at give en nøjere gennemgang år for år, eller blot årti for årti. En sådan ville heller ikke i den foreliggende sammenhæng tjene noget formål. Her må det være tilstrækkeligt ved nogle citater og henvisninger at illustrere den trussel, sandflugten udgjorde, dens omfang på enkelte tidspunkter samt re-

degøre for nogle af dens årsager og følger.

Sandflugten, beskrivende.

I præsteindberetningerne til Ole Worm [1] hedder det år 1636 om sognet bl.a.:"Lønne Kiercke ligger mit i sognet og er der ickon en nye Lønne thill all sognet, som nu mestenpart er forderffuet aff sandlob." I samme indberetning nævnes et fiskerleje "Huge" ved Vesterhavet.

15 år efter beskrives ødelæggelserne i et tingsvidne, hvor det hedder at:".....Lønne sogn er ganske fordærvet udaf sand og vand for langsommelig tid siden.....". Ødelæggelserne hørte dog ikke op, men fortsatte således at " ..... endogså for kort tid siden er ganske fordrevet på et års tid seks mand af deres boliger, som de ganske måtte opbryde...." [2] Interessant er det at bemærke, at der her ikke blot er tale om sandflugt, men også om at vandet fordærver. Det skal senere vises, hvorfor dette sker.

Disse sparsomme oplysninger suppleres med lidt flere detaljer med markbogen fra 1683. [3] I denne nævnes 4 bebyggelser: Lønne, Stackgårdene, Lønne Hee og Lønnebierggårde, med ialt 4o steder, af hvilke dog 6 er øde. Lønnebierggårde, med 2 steder, er helt forladt. År efter år sker der stor skade på grund af flyvesandet, og ved stormflod går vandet ind over marker og enge. Sker dette i høstens tid, kan det ske, at korn og hø føres bort. Videre hedder det om sognet: "Haffuer ingen skauff, ingen giersel, ingen tørfue moser eller tørfueskier. Ejheller nogen liung tørf eller liungplet, men må købe det på andre steder, hvis de til ildebrand behøffuer. Bruger fiskerie udi stranden, med flønder, rocker og torsk så og huillin og ål." Til deres fiskeri bruger beboerne 2 både.

Få år senere har vi endnu en beskrivelse af sognet i modelbogen [4] fra 8o'ernes slutning. Sandflugten tager stadig til, agrene bliver stadig "fordærvede" og det fremgår, at det nu er så alvorligt, at beboerne ikke længere kan avle, hvad de behøver. De "søger deris ernæring af havet....". - "... deres

græsning falder mest i klitten mellem bjergene. Ildebrand have de af klittørre nogenledes til fornødenhed."

Sandflugtens årsager.

Med det sidste citat bringes man ind på spørgsmålet om årsagerne til sandflugten. Disse er at søge i to forhold:

Indtil midten af 16-årene havde Ringkøbing Fjord sit udløb på et sted omtrent ud for det nuværende Havrvig. Fra midten af århundredet begyndte udløbet af forskellige årsager at forskydes sydpå. 5) Dette skete ved at der fra sydvestenden af Holmslands Klit dannedes en sandaflejring, hvorved det fra fjorden udstrømmende vand blev tvunget til at skære af Tipperland, som den sydlige tange benævnes. Herved blev vegetationen på denne brudt. - Fra de nedbrudte dele af Tipperland og fra sandaflejringen, der nåede op i højde med havets overflade og fra begyndelsen var helt ubevokset, kunne vinden frit få tag i og transportere materiale ind over land.

Denne forklaring på årsagerne til sandflugtens hærgen rækker kun tilbage til midten af 1600-årene, og muligvis har denne årsag været den mindst betydende. Langt snarere er det beboernes brug af klitterne og sandarealerne langs kysten, der må tilskrives den afgørende betydning.

I markbogen findes enkelte oplysninger om den brug, der blev gjort af klitarealerne. Imellem klitterne, hvor der har været mindre strækninger med klithede, lod man får og kreaturer græsse. Klittørv blev skåret og brugt til brændsel. - Vigtigere end disse forhold var det sikkert, at der ikke i sognet kunne avles rug nok. Ikke blot fik indbyggerne derved mangel på brødkorn, men et andet vigtigt produkt af rugen, langhalm til tækning, fik man også for lidt af. - I klitterne voksede marehalm og hjelme, begge fortrinlige til tagtækning. At de anvendtes hertil og til kreaturfoder vidner forskellige lovbestemmelser om. 6)

En bekendtgørelse, udsendt 1739 af ejeren til

Hennegård i Henne sogn, viser, at det ikke blot var sognets egne beboere men også folk fra andre sogne, der udnyttede klitterne. Da bekendtgørelsen hvad angår udnyttelsen af klitterne er meget illustrativ, gengives den her i sin fulde ordlyd: [7]

1) "Ingen af Lønne eller Haustrup Byes Beboere, tillades enten hemmelig eller aabenbare, nogen uvedkommende sogns beboere, at bruge nogen slags brændsel, lyng eller tørv af heden, enten udi Haustrup eller Lønne klinter fra Hennegårds enemærker på den søndre og til Nymindegab på den nørre side."

2) "Ingen må enten selv eller med andre understå sig imod loven, at slå hjelme, enten til deres kreaturer eller for at tække med, uden højeste straf efter loven."

3) "Skal Lønne sogns beboere efterdags nyde fællig Lyngslet og fægang udi Haustrup og Lønne Klinter."

lo år efter udstedte kongen forbud mod græsning i klitterne uden bevogtning, [8] men stadig er der altså ikke tale om en totalfredning af disse, hvilket formentlig heller ikke var praktisk gennemførligt, da kontrol ville være vanskelig, og sognet ellers ikke rådede over særlige græsningsarealer.

Det ses således, at menneskets udnyttelse af sandarealerne og klitterne var med til at svække disses modstandsevne overfor vinden. Denne bar sandet ind over marker og enge, forringede disses ydeevne og gjorde det derved endnu mere nødvendigt for sognets beboere at udnytte klitternes resourcer af tækkematerialer, græsning og foder, med yderligere svækkelse af klitterne til følge. En ond cirkel.

Som nævnt var det dog ikke blot sandflugt, der truede. Også vand led sognet af. Jordene var lavtliggende og grundvandet stod højt, muligvis presset højere op ved klitternes tryk. [9] Dertil kom, at vandet i fjorden, der indtil omkring 18oo var af saltvandskarakter, i stormvejrsperioder kunne blive stemt op, så det gik ind over engene eller hindrede afløb fra disse. Dels blev de derved forringet, dels blev brugen af dem vanskeliggjort.

Sandet blæste også ud over fjorden, hvis sydlige del blev meget lavvandet. Oftest var den så lavvan-

det og tør, at sandet også herfra kunne blæse ind over land. Da professor Wiborg, der i 1786 foretog en rejse langs vestkysten for at skabe et overblik over sandflugten og midlerne til dennes standsning, i 1795 publicerede sine undersøgelser, kunne han bl.a. notere: "Den hele sydlige ende af Ringkøbings Fjord, ..., er opfyldt med sand, så at man nu kjører i Fjorden, hvor man tilforn har sejlet og fisket." [10]

Sandopfyldningen medførte, at afløbsforholdene for de åer, der mundede ud i den sydlige del af fjorden, forringedes, og følgen blev en stigning i deres vandstand, hvorved de kunne gøre skade på de omliggende enge. Udviklingen forstærkedes yderligere ved, at Nymindegab på denne tid var flyttet helt ned ved Lønne sogns nordgrænse, og i den tragt, udløbet dannede, opstod der banker, og som følge af opstemningen i udløbet steg også fjordens vandstand.

Rambusch antager, at vandstanden i perioden 1650-1899 steg med omtrent 1 fod. [11]

På grund af denne vandstandsstigning og tidevandsforskellen afsattes der slik på sandfladerne, og en marskdannelse begyndte i selve fjorden. - Den nordligste del af disse marskdannelser blev, da den ikke var landfast, overtaget af staten i 1778. De sydlige dele, der senest udviklede sig til marskenge, fik et andet ejendomsforhold. I 1784 afstod Lønneboerne den lille halvø nordligst i sognet og i 1795, da der skulle anlægges et dige, det senere gammelværn, nægtede de at deltage. - Arbejdet, der havde til formål at dæmpe sandflugten fra den sydligste del af halvøen, skulle foretages af lodsejerne i Bork Mærsk. Lønne og Henne sognes beboere nægtede at deltage, hvilket skulle blive dem til skade, idet en forordning af 19/9 1792 bestemte, at de arealer, der var indvundet ved flyvesandets dæmpning, skulle tilhøre dem, der havde udført dæmpningsarbejdet. Og bag dette dige, Gammelværn, dannedes de sydlige Værnenge. - Efter en del stridigheder kom de nordlige Værnenge til at tilhøre ejerne af ufrit hartkorn i Nørre Horne Herred.

Resultatet af Lønneboernes manglende indsats kom således til at blive, at samtlige engarealer, der dannedes i fjorden, kom til at tilhøre beboerne i andre sogne.

Modforanstaltninger.

Modforanstaltninger mod sandflugten var indtil begyndelsen af 17oo-årene begrænset til forbud og bestemmelser angående udnyttelsen af klitarealerne. Der indførtes da bestemmelser, som påbød ejerne af ufrit hartkorn i Nørre, Øster og Vester Horne Herreder at medvirke aktivt ved flyvesandsdæmpningen. Deres indsats skete i form af naturalieydelser, i form af arbejde og kørsel. - 1749 bestemtes det,[13] at Vester Herreds beboere skulle være fritaget for at forrette sandflugtsarbejde i Sr. Bork Mærsk, der lå i Øster Herred, antagelig i erkendelse af at sandflugten i Vester Herred var alvorlig nok for herredets beboere, så de ikke også skulle belastes med sandflugtsdæmpning andre steder.

Professor Wiborgs rejse i 1786 resulterede bl.a. i forordningen af 19/9 1792, hvori det bl.a. pålagdes ejere af ufrit hartkorn i Vester og Nørre Herreder at arbejde ved sandflugtsdæmpning i Lønne. Samtidig begyndte man at foretage dæmpning ved hjælp af beplantning. Dette havde allerede Teilman, Hennegård, forsøgt i begyndelsen af århundredet. Den gængse metode var ellers at dæmpe ved anlæggelse af diger. - Beplantningen blev foretaget af bønderne selv, og med store omkostninger for staten skaffedes frø og planter fra det indre af landet.

Hvad årsagen end er, en kombination af aktivt dæmpningsarbejde, forbud/mod brug af sårbare arealer samt opkomsten af nye engarealer i fjorden, så blev følgen, at man kan regne med, at sandflugten i hovedsagen var standset omkring år 18oo [15], skønt dæmpningsarbejdet fortsattes mange år endnu.

Følger.

Inden sandflugten for alvor blev standset, havde den nået at præge samfundet afgørende.

Allerede i 1683, hvor der anføres 4o steder, var der ødegårde, idet kun de 34 var beboede. I modelbo-

gen omtales det, at beboerne ikke kan leve af deres egen avl, men er nødsaget til at ernære sig ved fiskeri i havet. Hvorledes dette skal forstås i forbindelse med markbogens oplysning om, at Lønne sogn kun bruger 2 både, kan ikke siges med bestemthed, men det er en sandsynlig forklaring, at beboerne på dette tidspunkt, som senere, har deltaget i fiskeri med andre sognes bådelag.

En af følgerne af de dårlige eksistensbetingelser i sognet antydes, når Henne-Lønne præsten i en indberetning i 1707 klagende skriver [16]:"Offeret formindskes hvert år, formedelst de mange unge folk, som herfra tager deres REFUGIUM til andre steder."[17] Vel skal klagen tages med et gran salt, men at forholdene var alvorlige ses af, at sognets hartkorn senere blev sat ned fra 51 tdr. til 22 tdr. [18], så meget havde sand og vand forringet dets ydeevne.

I 1749 nævnes det [19], at der kun var 24 beboede steder tilbage, og dermed må bunden være nået. [22] Ihvertfald fandtes der i 1788 28 beboede steder med jord samt 2 jordløse huse. [20] I folketællingen fra året forinden er der for samtlige personer noteret:". .. der også for en del lægge sig efter fiskeri."

Sammenfattende kan det siges, at konturerne af forholdene i denne periode leder tanken hen på tilstandene på Holmslands Klit i 1800-årene [21]: En befolkning, der er nødsaget til at kombinere landbrug med fiskeri. I tilfældet Lønne er der tale om en befolkning, som formentlig tvinges til at lægge stadig større vægt på fiskeriet, medens tilværelsen på Klitten i højere grad var baseret på fiskeri, suppleret med landbrug.

TIDEN 1787-1801. STATUS.

Grundlaget.

En beskrivelse af Lønne sogn, der skal dække tiden omkring 1787-1801, må i flere henseender blive mangelfuld, idet de eksisterende kilder ikke bringer oplysninger om mere end et fåtal af de forhold, som det er ønskeligt at få belyst.

Hvis der derfor ønskes en blot nogenlunde dækkende beskrivelse, vil man være henvist til at foretage denne på grundlag også af senere kilder samt i nogen grad på grundlag af viden om vestjyske landboforhold i det hele taget.

Den efterfølgende beskrivelse eller statusopgørelse udgør en sådan sammenstykning af samtidige kilders udsagn, senere tiders litterære fremstilling af landboforhold i Vestjylland samt af oplysninger fra egne meddelere i det omfang deres oplysninger har kunnet anses at være repræsentative også for dette tidligere tidsrum.

Resourcer.

Det var på dette tidspunkt karakteristisk for sognet, at det, hvad angår resourcer og udnyttelse, kunne deles i 7 geografiske områder. (jfr. kort bilag 3.) Det vil være mest rimeligt at behandle de forskellige områder og deres resourcer ud fra den udnyttelse, beboerne gjorde af dem.

Klit/Klithede.

Den vestlige og nordlige del af sognet bestod for størsteparten af klit- og sandflugtsarealer, sparsomt bevokset med marehalm, hjelme og andre hårdføre planter. Som omtalt var disse tidligere blevet benyttet til tækning og til bjergning af vinterfoder til kreaturerne. Om dette også var almindeligt på denne tid, kan ikke siges, men det må formodes, at en kombination af forbud mod udnyttelse, aktivt dæmpningsarbejde, en mindre befolkning,

større vægt på fiskeri og den begyndende opvækst af nye engarealer i fjorden samt øget dyrkning af rug har gjort en overdreven udnyttelse af disse sårbare resourcer overflødig.

Skønt selve klitterne ikke var af særlig værdi, lod de sig dog på flere måder udnytte. Inde imellem klitterne var der lave områder, dale, hvor der kunne trives en art klithede. Om vinteren kunne der stå vand i dalene, men om sommeren afgav de glimrende græsningsmuligheder for får og kreaturer. Her kunne der også skæres overfladetørv til brændsel samt slås lidt lyng til brændsel i bageovnen. I tilfælde af fodermangel kunne der også her bjerges lidt lyng om vinteren til nødfoder. På grund af den høje grundvandstand var der en del småmoser og kær, hvorfra der kunne bjerges noget hø, skønt af dårlig kvalitet, mosehø.

Indtil udskiftningen brugtes disse arealer af indbyggerne i fællesskab. [1)]

Om udbyttet af sådanne klitarealer skriver Begtrup [2)]:"Helmen selv er en god og brugbar plante. Fårene kan blive herlig fede i klitterne, og foderet ædes gjærne af kreaturerne, den er desuden nyttig til brændsel, til at tække med, og rødderne søges meget til karbørster. Men det er ikke beboerne tilladt at lade deres kvæg græsse i klitterne, ej heller slå eller oprive helmene på egen hånd, da derved sandflugten igen ville få overhånd."

Disse klit- og hedearealer skønnedes 1793 at have dækket 3/5 af sognets areal. [3)](jfr. kort bilag 3).

Ikke blot tjente disse områder som erhvervsgrundlag ved at give græsningsmuligheder for får og kreaturer og som brændselsforsyner; også på anden måde kunne de udnyttes. - Forordningen af 1792 påbød beboerne i flere herreder at forrette sandflugtsdæmpning i kystsognene. For de fjernestboende i f.eks. Øster herred kunne dette pligtarbejde betyde en belastning, som man gerne ville betale sig fra, om muligt. Dette skete da ved, at de i stedet for selv at komme, lejede folk i kystsognene til at udføre arbejdet for sig. [4)]

Markerne.

Øst for klitområdet lå, som en nord-sydgående stribe i sognets sydøstlige del, bebyggelsen, omgivet af marker. Disse var sandmuldede, vandlidende, formentlig også som følge af fjordens stigende vandstand, og boniteten var for de fleste markers vedkommende ikke stor, mellem 8 og 13. [5-6] De bedste jorder lå omkring byerne Lønnehede og Lønnestak, ind mod Nr. Nebel sogn.

Siden 1683 var brugen af markerne undergået nogle ændringer, som ikke lader sig nærmere tidsfæste.

Dengang beskreves sædskiftet, efter en konstatering af at jorden var "ond" og lå "sit", således [7]: "... men formedelst giodning kan sås 2 år. 1 år byg, 1 år havre, hvile 1 år." Undertiden ansattes hvilen til 3 år, ligesom der også nævnes enkelte agre med rug.

Dette driftssystem var omkring 1800 ændret. Nu tog man først 1 afgrøde byg, derefter 2 afgrøder rug, og siden fik jorden lov at hvile i 4-6 år. Således beskrives dyrkningsmåden i en indberetning fra sognepræsten i 1805 [8], hvor den betegnes som "... den i egnen almindelig herskende." Der gødes til byggen. Eventuelt kunne der tages en afgrøde boghvede, gødes og tages en ekstra kærv rug. Boghveden sås der dog kun lidt af [9], og hvis denne kornart har været almindelig på dette tidspunkt, er den i hvertfald hurtigt blevet opgivet igen. I 1830 hedder det, at boghvede er meget lidt dyrket i Vester Herred. [10]

Præstegårdens udsæd beregnes til 10 tdr. rug, 3 tdr. byg og 8-10 skp. boghvede. Havre sås der som oftest intet af, og om det sker kun 4-6 skp.

Præsten angiver ingen tal for høstudbyttets størrelse, men Begtrup anslår, i sin beskrivelse af agerbrugets tilstand, udbyttet til at ligge på 4 fold for rug og 6 fold for byg og havre, "....og i gode år 1 fold mere." [11] I disse tal, der gælder for Vester Herred som helhed, er formentlig udsæden iberegnet. [12]

Udover en forlængelse af rotationen er der, som det ses, også sket en væsentlig omlægning hvad angår de dyrkede kornarter. Hvornår denne er sket, og hvorledes den er sket, kan ikke siges, men når der dyrkes rug i et omfang, der kan foranledige præsten til at

udtale at :"Egnens sæd er .....mest rug."[13], må dette betyde, at efterspørgslen efter klittens tækkematerialer er formindsket eller måske helt bortfaldet.

Kornproduktionen var indrettet på at skaffe det for husholdningen nødvendige korn til brød, gryn samt foder til heste og kreaturer. Der har næppe været tale om overskudsproduktion, og i tilfælde af gode høstår er kornet sandsynligvis blevet fodret op.

Enkelte marker blev udlagt til græsning, og disse fenner benyttedes af heste og kreaturer, medens fårene kun græssede i klitter og heder.

Engene.

Den for landbruget væsentligste jord udgjordes af engene. Disse lå i en bræmme langs sognets østlige og nordlige side, på grænsen til Sr. Bork og Nr. Nebel sogne.

Hø udgjorde næsten udelukkende kreaturernes vinterfoder. En rigelig mængde hø var derfor en indirekte forudsætning for, at der overhovedet kunne drives landbrug på en tid, hvor den animalske gødning var afgørende for markernes gødningstilstand og dermed også for, om disse kunne give et blot nogenlunde udbytte. Adgangen til at udvide det dyrkede areal var begrænset af den mængde gødning, det var muligt at skaffe. Dette afhang igen af det antal kreaturer, man var i stand til at holde på stald vinteren over, hvilket vil sige: Af den mængde hø det var muligt at bjerge.

Som nævnt var engene beliggende langs skellet til Sr. Bork og Nr. Nebel sogne. Der var tale om såvel gestenge, som om de langt mere udbyttegivende marskenge. Om kvaliteten af høet fra sådanne enge skriver Begtrup: "Marskhøet er fortræffeligt at fodre med, kreaturerne bliver deraf ligeså fede, som efter korn, og gjødningen er overmåde feed og kraftig."[14]

Når høet var bjerget fra engene, kunne kreaturerne sættes på græs dér og nyde godt af det nye græs, som begyndte at gro frem.

Fjorden.

Skønt marskhøet kunne gøre kreaturerne lige så fede, som var de fodret med korn, var dette ikke tilstrækkeligt i Lønne. Der var ikke enge nok, og beboerne måtte supplere landbruget med andre erhverv,

alt imedens de kunne se, at der i disse år begyndte en engdannelse i selve fjorden.

Tipperne blev overtaget af staten, og der blev holdt offentlig auktion over engene her, første gang 28/3 1787. [15] I de første år blev hele arealet udlejet til én mand og først senere blev engene, der var delt op i parceller, bortauktioneret til forskellige.

Den på de fleste steder lavvandede Ringkøbing Fjord gav med sin rige fiskebestand mulighed for fiskeri, der ikke blev ladt ubenyttet. Fiskeriet her dreves bl.a. efter ål, der ikke krævede større investeringer i båd eller redskaber. En lyster, et ålejern eller blot et par kroge var tilstrækkeligt, f.eks. ved vinterfiskeri fra isen. - En enkelt ruse var heller ikke så investeringskrævende.

Hvad der har karakteriseret fiskeriet i fjorden på denne tid, som også senere, var dets relative ufarlighed samt at der kun krævedes en lille investering i redskaber. I det ret tyndt befolkede område har fjorden udgjort et rigt spisekammer og værdien af dette kan karakteriseres ved at gengive en senere udtalelse:"Så længe vi havde fjorden, behøvede vi ikke sulte."

Foruden fiskeri i fjorden var der også mulighed for fiskeri i de åer, der løber langs skellet mod Sr. Bork og Nr. Nebel sogne.

Havet.

I en afstand af op til et par mil fra kysten er vanddybderne forholdsvis små, op til omkring 3o meter. Sydvest for Lønne vider dette lavvandsområde sig ud og går over i det store Horns Rev område.

Hver vinter og forår søgte store mængder torsk og kuller "hvilling" ind mod disse lave vanddybder for at lege. Der var rigeligt med føde for dem, i form af rødspætter, andre småfisk, muslinger, orme og krebsdyr. [17]

Når vandet om foråret blev varmere, søgte også tungerne mod land.

Ved slutningen af foråret, tidligt på sommeren begyndte disse fisk igen at trække sig ud mod det dybere vand, og denne vandring af fiskene var det, der betingede det senere meget store sæsonfiskeri,

der i 1800-årene blev drevet fra Nymindegab. - Om sommeren og efteråret opholdt fiskene sig længere ude, på det dybe vand.

I Markbogen fra 1683 nævnes fiskeri efter "flønder, rocker og torsk så og Huillin og Ål.", samt at dette fiskeri blev drevet med kun to både fra Lønne sogn. - I den her skildrede periode blev disse fisk vel også fisket, men af dem har torsk og "villing" ifølge Begtrup været de mest fangede.[18] Tungerne er vel også taget med, men muligvis er de, som senere, da de gik under navnet "hundetunger", blevet smidt ud.[19]

Med bestemthed lader det sig ikke sige, hvorledes fiskeriet har været organiseret, og hvilke bådtyper, der har været i brug. Beskrivelser af fiskeriet i 1800-årene lader dog forstå, at fiskeriet omkring 1800 blev drevet med småbåde muligvis lignende dem, der i Markbogen beskrives fra Holmsland Klit. Dér brugtes åbne både med 4 årer og uden sejl.[20] Sandsynligvis har også ilanddrevne skibsjoller været i brug.

Fiskeriet var langlinefiskeri med 400 kroge pr. bakke, og som agn "es" brugtes sandorm, der gravedes i den dengang saltvandsagtige fjord,[21] samt i strandkanten.

Nymindegab.

Udløbet fra Ringkøbing Fjord, Nymindegab, lå lige nord for sognet. Dertil var det i løbet af 1700-årene flyttet og det befandt sig omkring 1800 lidt nord for det sted, hvor senere byen Nymindegab opstod.[22]

Ringkøbing havde på denne tid en ret anseelig skibsfart. Der blev sejlet fra tidligt om foråret til hen under jul, hvor skibene blev lagt op for vinteren. En søgt vinterhavn var, i hvert fald i 1800-årene, Nordmandskrogen i Nymindegabstrømmen.

Skibsfarten besværedes meget af vanskelige besejlingsforhold, såvel i gabet som i fjorden. Denne var så lavvandet og fyldt med grunde, at mange fartøjer ikke kunne sejle til Ringkøbing fuldt lastede. En del af lasten blev derfor ved Nymindegab omladet i pramme, ved hvilket arbejde Lønneboere muligvis deltog. I disse pramme, lægtere, blev lasten sejlet til byen.

Der var også vanskeligheder med selve indsejlingen.

Udløbsforholdene kunne fra måned til måned, ja fra uge til uge ændres, og der blev derfor udnævnt en lods, som kom til at bo ved udløbet. Formentlig på grund af omladningen af det meget gods blev her også bolig for en toldbetjent.

Intet tyder på, at der inden 1800 har været noget særligt fiskeri ved Nymindegab, med deltagelse af fiskere fra andre sogne. Det er derimod sandsynligt, at sognets egne beboere i fisketiden har brugt Nymindegab som udgangspunkt for deres havfiskeri, skønt strømmen lå langt nordligt i sognet, og der derfor har været lang vej fra bebyggelsen dertil, længere end til stranden.

Stranden.

Skønt denne del af den jyske vestkyst ikke i særlig grad udmærker sig ved sin farlighed for skibe, har Lønne dog fået sin del af det strandingsgods, bl.a. træ og tovværk, der blev et resultat af forlis og strandinger.

Udover det eventuelle udbytte ved at bjerge ilanddrevet gods har der af og til været særligt udbytte, når der skete en stranding. Da blev der arbejde med at bjerge, transportere o.s.v. Strandinger har dog formodentlig ikke været særlig hyppige, hvis man kan regne med forholdene, som de var i 1800-årene. (jfr. bilag 19.)

Udover disse geografisk velafgrænsede områder og de i dem indeholdte resourcer var der også rige muligheder for jagt. Ikke blot var der en del vildt i form af harer og agerhøns på enge, marker og i de vidtstrakte klitområder, men også fugle var der mange af. - Ænder, gæs og svaner trak hvert år hen over sognet, idet en af disse fugles trækveje netop går mellem Filsø i syd og Ringkøbing Fjord i nord, med rastepladser begge steder.

Om mængden af vildtet og om mængden af det vildt, der blev nedlagt, er det naturligvis ikke muligt at sige noget bestemt.

Brugsret og bæreevne.

Den enkelte husstand baserede i overvejende grad sin eksistens på selvforsyning, og samfundet havde en ringe grad af arbejdsdeling. Brugsret til et enkelt af de beskrevne områder var derfor ikke tilstrækkeligt til, at en husstand kunne eksistere.

Dette forhold, samt det udbytte, man kunne forvente at få af de enkelte områder, var medbestemmende for, hvorledes adgangen, juridisk og moralsk, var til at bruge dem.

Landbrug, eng/ager/klit.

Adgangen til at bruge eng, ager og klit var en forudsætning for, at der kunne drives landbrug, og ved udskiftningen i 1793 fik da næsten alle ejendomme del i alle tre arter jord, om end ikke i lige stort omfang. [23] (jfr. bilag 14-15-16.)

Engen var den flaskehals, der bestemte omfanget af udnyttelsen af opdyrkelige jorder og græsningsarealer.

Engene og markerne blev brugt udelukkende af ejendommen selv, medens klitarealerne havde en sådan udstrækning, at det ikke var nødvendigt at holde strengt på ejendommens brugsret. Huse uden klitlod kunne godt få lov til at græsse et par får på en anden ejendoms lod. [24]

Hav/Fjord.

I modsætning til eng, ager og klit var retten til at udnytte hav og fjord ikke underkastet nogen begrænsninger. Der var ingen fiskerivedtægt, der pålagde de fiskende restriktioner i henseende til mindstemål, spærrede farvande, fredningstider eller andet.

Skønt mængden af fisk kunne svinge, må havet og fjorden i modsætning til de ovenfor nævnte karakteriseres som områder med i hvert fald teoretisk set umålelige og uudtømmelige udnyttelsesmuligheder.

Udnyttelsen var, når der ses bort fra vejret, udelukkende begrænset af udbyttets afsættelighed. Hvad der fangedes, ud over hvad fiskerens husstand selv kunne forbruge, måtte afsættes ind i land. Der var en grænse for, hvor langt den ferske fisk kunne transporteres, før den blev fordærvet. Denne grænse

(jfr. bilag 2), der senere skulle blive af stor betydning, kunne kun overskrides ved hurtigere transportmidler eller ved en forarbejdning, f.eks. saltning og tørring af fisken.

Udløbet.

Udløbets anvendelighed som havneplads for fiskerbåde, samt for skibe, der skulle til Ringkøbing, er tidligere vist. I 16oo-årene havde der været en afgift, som skulle erlægges af hver båd, men så vidt vides var der i den her omhandlede periode ingen sådan afgift eller andre begrænsninger i brugen af udløbet

Stranden.

Alt strandingsgods tilhørte ejeren af forstranden, og der var udnævnt to strandfogeder, begge gårdmænd, hvis arbejde det var at bjerge og hjemkøre ilanddrevet gods, der siden solgtes på auktion. Strandfogederne lønnedes ved en andel i de ved auktionen indkomne beløb.

Skønt ulovligt var det almindeligt anerkendt, at der ikke var noget moralsk forkasteligt i at redde sig en "pind" ved havet. [25] Udbyttet af dette "stranderi" lader sig selvsagt ikke afgøre, men senere opgivelser over f.eks. mængden af strandet, fortoldet tømmer lader formode, at "stranderiet" har været en ikke ubetydelig indtægtsmulighed.

Arbejdskraft.

Ejendomsstørrelserne var således, at den enkelte husstand, der normalt bestod af en kernefamilie samt eventuelt 1 eller 2 på aftægt (jfr. bilag 1o-11), var i stand til at præstere den nødvendige arbejdskraft. Fra børnene kunne, måtte de hjælpe til, og kun i husstande, hvor børnene var for små eller hvor der var sygdom, måtte man skaffe hjælp udefra. - I folketællingen 1787, der blev foretaget pr. 1. juli, var det kun 5 af 3o ejendomme, der havde tjenestefolk. Af disse var 4 mellem 1o og 15 år gamle, den femte en 32-årig søster til konen i huset. I 18o1, hvor folketællingen blev foretaget pr. 1. februar, var der ialt 3 tjenestefolk, mellem 18 og 27 år.

Landbrugsarbejdet blev udført af de voksne mandlige medlemmer af husstanden, i særlig travle perioder, som høslet og kornhøst, hjulpet af resten af husstanden.

De kvindelige medlemmer af husstanden stod for husholdningen, herunder malkning og forarbejdning af mælken.

Om vinteren var det mændenes arbejde at passe dyrene, men om sommeren, hvor de ikke stod på stald, er det muligt, at der er blevet ansat én eller flere hyrder til at passe alle dyrene fra flere ejendomme. Dette var tilfældet i Sr. Bork omkring 1754.[26] Sandsynligt er det dog, at det efter udskiftningen, ligesom i 1800-årene, har været børnenes arbejde at passe kreaturer og får i sommerhalvåret.[27] Køerne skulle trækkes ud og hjem, flyttes og vandes. De blev malket 3 gange daglig og stod om natten på stald, for at der kunne samles så meget gødning som muligt.

Produktionen.

Produktionen på den enkelte ejendom var først og fremmest indrettet på at skaffe de til livets opretholdelse nødvendige produkter, korn, kød, klæder, brændsel, lys og lignende. Den overvejende del af produkterne er blevet forbrugt i husstanden selv, men der måtte også produceres med afsætning for øje, da husstandene ikke var helt selvforsynende. Varer som træ, jern og salt måtte man købe eller bytte sig til, og til betaling af skatter og afgifter samt eventuelle renter og afdrag på ejendom[28] måtte der skaffes kontante indkomster.

Det var som allerede omtalt ikke muligt at producere korn ud over, hvad husholdningen selv behøvede, og de nødvendige kontantindkomster måtte derfor skaffes fra den animalske produktion. Foruden ved salg af uld, huder og smør skete det især ved salg af tillæg af kreaturer. Når kalve og ungkreaturer var solgt på markederne, blev de drevet sydpå og siden fedet i Sønderjylland og Slesvig, hvor mulighederne for opfedning var langt bedre end i det magre Vestjylland.

Udover køer, antagelig i et antal af mellem 2 og 6, havde den enkelte ejendom en mindre flok får. Hvor store disse flokke har været, kan ikke siges, men skal man regne med senere opgivelser må det have ligget mellem 4 og 8 får.[29] Det meste af året gik fårene ude og bjergede selv føden, kun i den hårdeste vintertid fik de tilskudsfoder i form af hø, mosehø, og kom i hus.

Der blev ikke holdt svin, men hvert forår kunne man købe en gris eller to af de drifter, der kom fra Østjyllands skovegne. Grisene blev fedet indtil hen på efteråret, hvor de slagtedes. Ved slagtningen blev skinkerne taget fra og solgt til handelsmænd, der siden solgte dem, røgede, sydpå. Beløbet, man fik ind ved salget af skinkerne, svarede nogenlunde til det beløb, man havde givet for grisen om foråret.[30]

Hvilke trækdyr, der har været i brug på de forskellige ejendomme, er vanskeligt at sige. Når en oversigt over dette i 1838 viser, at næsten alle ejendomme havde heste, kan man ikke derfor regne med, at det samme også var tilfældet i den her omhandlede periode. En gennemgang af skifter fra perioden giver heller ingen oplysninger herom. I skifterne nævnes såvel heste som stude. De sidstnævnte var formentlig trækstude, og det er muligt, at de er blevet benyttet, som det er beskrevet af Mathiesen. Ifølge ham var husmanden på det lille sted ikke så ringe stillet. Sit eget landbrugsarbejde kan han udføre med et par stude, som han ombytter med et par mindre om efteråret. For forskellen i prisen kan han svare sine afgifter og skatter.[31]

Landbruget var utilstrækkeligt.

Såfremt der havde været flere enge, havde landbrugets bæreevne været tilstrækkelig til, at beboerne i sognet havde kunnet ernære sig af dette alene. Dette var imidlertid ikke tilfældet, og fiskeriet blev det erhverv, som skulle supplere indkomsterne fra landbruget.

I 1787 noterede præsten i folketællingslisten, efter at have foretaget en sammentælling af indbyg-

gernes antal:"... som og for en del lever af fiskeri." Om denne oplysning gælder for samtlige husstande, lader sig ikke afgøre, og det er ikke muligt at sige noget som helst om omfanget eller udbyttet af fiskeriet. Ingen kilder giver mulighed for at afgøre det med bestemthed, men det er sandsynligt, at erhvervsforholdene i Lønne sogn omkring 1787-1801 har mindet en del om forholdene på Holmsland Klit i 1800-årene.

Dér fiskede alle, såvel gårdmænd som husmænd, både på hav og i fjord. Landbruget kunne for manges vedkommende betragtes som et bierhverv.

Sammenligningen kan kun underbygges med en henvisning til de tidligere skildrede dårlige landbrugsforhold, samt med at beboerne, hvis de skulle basere deres eksistens på landbrug alene, formentlig ikke

Arbejdsvandringer.

ville have kunnet afse arbejdskraft til sæsonarbejde i Sønderjylland på den travleste tid af året, høbjergningstiden i juli. - Ved folketællingen i 1787 var der et forsvindende lille antal yngre mænd og kvinder hjemme i sognet. (jfr. bilag 8)[33]

Folketællingen blev foretaget pr. 1/7 efter de facto princippet, ifølge hvilket befolkningen anføres på det sted, hvor de på tællingstidspunktet befandt sig.

Det er sandsynligt, at flertallet af de unge, mellem 15 og 30 år, var rejst væk fra sognet, de fleste antagelig til de sønderjyske marskegne, som medhjælpere ved høslet og høst der. - Disse arbejdsvandringer i tiden mellem St. Hans og Mikkelsdag (29/9) lod sig glimrende forene med fiskeriet, idet mulighederne herfor netop var størst i for- og efterårsmånederne. (jfr. bilag 18).

Søfart.

Muligvis har enkelte mænds fravær været begrundet ved at de sejlede som søfolk.

Indtil krigen 1807 blev sejladsen på Ringkøbing drevet af 21 hjemmehørende fartøjer [34], og der var også besejling af skibe fra andre steder, især norske skuder med trælaster. - Skibsfarten har givet beboerne i sognet, søvante som de var, mulighed for arbejde som matroser. En gennemgang af skipperborgerskaber i Ringkøbing fra 1700-årene viser, at ihvertfald skipperne ikke rekrutteredes fra sognet, men for-

trinsvis stammede fra Fanø og Sønderjylland. Det er en hypotisk mulighed, at fraværet af skippere fra Lønne og omliggende sogne kunne skyldes, at man ikke var i stand til at præstere kapital til den part af skibet, som skippere på denne tid sædvanligvis havde.

Det var karakteristisk for søfarten, at den ikke lod sig kombinere med beskæftigelse ved landbrug, i modsætning til fiskeriet. Søfart var derfor snarere en mulighed for erhverv for yngre ugifte mænd end for gifte mænd med en ejendom, med mindre de sidste blev skippere og kunne få andre til at passe landbruget.

Tyendelønnen.

De beløb, de unge tjente ved deres sommerarbejde i det sydlige, eller når de ellers var ude at tjene, tilfaldt almindeligvis husstanden de hørte til.[35] Det er ret vigtigt, idet man, når det er tilfældet, kan betragte husstanden som et økonomisk fællesskab, ikke blot når der arbejdes på ejendommen, men også når der arbejdes for andre. - De unges arbejdsvandringer kan derfor have været et væsentligt indslag i husstandens økonomi, idet de tilførte denne det, som var vanskeligst at skaffe, kontanter, rede penge. Først hvis de unge var flyttet hjemmefra, eller når der var foretaget arvedeling, beholdt de selv, hvad de tjente.

TIDEN EFTER 1801.

Landbrugsforholdene.

Hvad der kom til at præge landbrugsforholdene mest i første halvdel af 1800-årene, var fjorden og udløbsforholdene for denne. Gabet flyttedes stadig længere og længere mod syd, hvorved selve Nymindestrømmen forlængedes. Det udstrømmende vand hindredes i sin fart, og følgen blev en gradvis stigning i fjordens vandstand. Havvandet fik vanskeligere

Oversvømmelser

ved at trænge ind gennem udløbet, og de før så hyppige oversvømmelser forårsaget af indtrængende havvand, blev nu sjældnere.

Oversvømmelser kunne dog stadig forekomme; i 1805

skrev præsten for Lønne og Henne sogne således om nogle af sine englodder: "Høet her er let at bjerge, undtagen i våde somre, da høet kan ligge i 2'de al. vand og ganske fordærves og rådne," fordi vandet ikke kunne løbe bort. "Således mistede Præstegården alt sit hø i den mærsk sidste våde sommer."[1)]

Grundvandstanden steg sandsynligvis i takt med den stigende vandstand. Hvad betydningen heraf har været for landbruget, lader sig ikke sige, men Dalgas fremhæver, at man brugte højryggede agre, en upraktisk form for overfladedræning.

Større betydning havde det, at der på to måder skete en udvidelse og forbedring af engene.

Egne enge.

Efter at sandflugten var blevet stoppet, begyndte de ødelagte og beskadigede engstræk at forbedres. Græsset groede igennem, og år for år forbedredes udbyttet. Fordelen ved det øgede udbytte fra disse engstræk bestod ikke blot i høet. Da de tidligere ved sandflugt var blevet ødelagt, var hartkornet, beskatningsgrundlaget, blevet nedsat fra 51 til 22 tdr. htk., og nu, hvor engenes og markernes udbytte var større, blev hartkornet ikke sat op, og der svaredes stadig skatter af det nedsatte hartkornstal.[2)]

På længere sigt, og fordi den nye matrikel i 1844 fratog indbyggerne denne skattefordel, blev det dog engdannelserne i selve fjorden, der fik størst betydning.

Andre enge.

Tipperne (jfr. kort bilag 5) var som nævnt blevet overtaget af staten, som i 1787 lod den første auktion over høsletten afholde. Der var dengang 79½ td. l. engareal. - Allerede i 1829 var engenes areal steget til 777 tdr. l. og stigningen vedblev indtil 1860-70, hvorefter den årlige tilvækst blev mindre og mindre.

I de første år blev hele området udlejet som en samlet parcel, men senere blev det inddelt i mindre parceller, som bortauktioneredes enkeltvis. Derved fik også ejendomme med ringe eller slet ingen eng mulighed for at skaffe hø.

De andre engarealer, Værnengene, som ejedes af de ejendomme, der havde været med til at dæmpe sandflug-

ten, blev ligeledes udlejet i mindre parceller.

kriseårene.

Skønt naturen således stadig skabte og forbedrede enge og derved muliggjorde en udvidelse af landbruget på egnen og i sognet, var de politiske og økonomiske vilkår for landbruget ikke gode.

Krigen 1807-14 havde forårsaget et sammenbrud i landets økonomi. Pengekrisen og den engelske kornlov i 1815, der begrænsede importen af fremmed korn, skabte vanskeligheder for landbruget. Mange havde i de gode år før krigen købt deres ejendomme, og de fik nu svært ved at skaffe penge til renter og afdrag.

Hvad denne krise, der i hovedsagen varede til 1828, har betydet for indbyggerne i Lønne sogn, lader sig ikke påvise. Det er dog sandsynligt, at virkningerne har været meget begrænsede, da hovedvægten i landbruget lå på den animalske produktion og kornavlen fortrinsvis forbrugtes af husstanden selv. Priserne for korn viste langt større udsving end for animalske produkter, og prisfaldet på korn var større end på animalske produkter. 4)

Krisen forværredes ved, at årene 1818-28 var meget regnfattige. Korn og græs groede dårligt. Et sted, fortæller Dalgas, var man nødt til hver aften, når dyrene blev trukket hjem, at lægge sten, så man dagen efter kunne se, hvor de havde græsset. - Så slemt har det måske ikke været i Lønne, men det er sandsynligt, at selv en mindre tilbagegang indenfor landbruget ville tvinge beboerne til at lægge større vægt på andre næringsveje. Medvirkende hertil har også stormfloden i 1825 været. Den anrettede store skader langs det meste af Vestkysten, bl.a. på Holmsland Klit, som det senere skal ses.

Salt.

I hvert fald efter 1808 blev der indvundet salt i fjorden. To mænd fra Sr. Bork hævdede det år at have "opfundet" at gøre salt i fjorden. En nærmere undersøgelse viste imidlertid, at der ikke var tale om nogen "opfindelse", - Ved ebbe og stærk varme skete der en saltaflejring på de lavvandede sandstræk-

ninger sydligst i fjorden. Her kunne saltflækkerne, der var iblandet sand, rives sammen. Hjemkørt blev de siden udblødt, så saltet og vandet kunne sies fra sandet, og saltet siden inddampes.

Da salt på den tid var det almindeligste konserveringsmiddel, var saltudvindingen ved fjorden af betydelig værdi, især under krigen og i krisårene bagefter.

Bortset fra, at der under krigen kunne være forsyningsvanskeligheder og senere hen pengeknaphed, havde fjordsaltet det fortrin, at det var billigere end importeret salt. Ifølge en beregning [4] var produktionsprisen for fjordsalt under det halve af prisen for importeret salt. - Skønt billigt lod det sig blot ikke anvende f.eks. ved pakning af smør, da kvaliteten ikke var så god. Til husholdningsbrug kunne det dog udemærket anvendes, og nogle af de nærmestboende kunne se en fordel i at fremstille salt også med afsætning for øje, bl.a. til købstæderne. - "Denne saltkogning tager hvert år mere til," skrev Dalgas i 1830 [5], men det lader til, at produktionen efter disse år gik stærkt tilbage. Årsagerne hertil var mange, men blandt de vigtigste må nok regnes: Bedre økonomiske forhold for landbruget, mere normale vejrbetingelser og øget tilgroning af netop de arealer, hvor saltflækkerne var blevet bjerget.

Fiskeriets opsving.

Fiskeriet fra Nymindegab fik i slutningen af 1820erne et stort opsving.

Sandorm/Sild.

Man havde tidligere brugt sandorm som es på krogene. Ormene gravedes i fjorden, og det var meget arbejdskrævende for "graverne", som esepigerne dengang kaldtes, at skaffe de nødvendige mængder orm. Der fiskedes med åbne 4-mandsbåde, som blev roet. Fiskeriet var bakkefiskeri, og hver fisker havde én bakke med 400 kroge.[6] Det meste af fiskeriet blev antagelig drevet fra hjemmet, og indtil slutningen af 20'erne har der ikke været tale om, at fiskerne slog sig ned i et egentligt fiskerleje, kun beboet i fisketiden.

I begyndelsen af århundredet døde sandormen, hvis forsvinden er blevet forklaret ved et par strenge isvintre i 1812-13.[7] Fiskerne gik så over til at bruge ituskårne sild til at ese krogene med. Silden fangedes ved våddragning i udløbet, men kun i lille omfang og kun af lokale fiskere.

Der er altså ingen baggrund for at forklare det senere store omsving i fiskeriet ved at sige, at silden efter stormfloden i 1825 "forlod Limfjorden og i stedet søgte ind i Ringkøbing Fjord."[8] Muligvis har denne naturkatastrofe forstærket opgangen af sild i fjorden, men den er ikke årsagen til, at der kom sild i den. Der er oplysninger om, at beboere på Holmsland allerede i 1823 fiskede sild med ruser.[9]

Årsager til opsvinget.

Hvorvidt der kom, eller ikke kom, øgede sildemængder til udløbet og op i fjorden, er mindre væsentligt. Afgjort er det, at det var den lette adgang til at skaffe sild til es, samt de gode indsejlings- og landingsforhold, der var bestemmende for det store opsving, fiskeriet fik i slutningen af 2o'erne.

Allerede i februar søgte silden ind i fjorden for at lege, og det var da, ved fiskeriets begyndelse, overordentligt let at drage våd efter den i selve indløbet og på denne måde uden større arbejdsmæssige omkostninger skaffe det nødvendige es til havfiskeriet. Rigdommen på sild var dog så stor, at det ikke blev ved fangst alene til es, men også til afsætning. Det skal senere ses, hvorledes netop denne del af sildefiskeriet gav anledning til stridigheder mellem fiskerne ved Nymindegab og fiskere andre steder ved fjorden.

Udviklingen af fiskeriet skyldtes ikke alene den lette adgang til at skaffe es; også faktorer som en øget befolkning[9] og de dårlige landbrugsforhold har spillet en væsentlig rolle.

Inspiration.

Inspirationen til at udvikle fiskeriet kom udefra. Stormfloden i 1825 havde gjort stor skade på Holmslands Klits marker og enge[10], bl.a. havde den ødelagt alt land syd for Bjerregård, og beboerne på

klitten blev tvunget til at intensivere deres fiskeri. De tog da til Nymindegab for at fiske derfra. 1829 var der 4 både fra Holmsland Klit og andre steder nordpå, som fiskede fra Nymindegab, og ved eksempel fra disse dygtige fiskere og fra "en vis Jens Christian" [11] fra Sr. Nissum blomstrede fiskeriet op. [12]

Teknisk udvikling.

Antallet af både fra Lønne sogn steg fra 1827-3o fra 3 til 6. Det samme var tilfældet i Henne sogn, men stigningen i antallet af både var ikke den eneste udvikling, der skete. - Der indførtes en ny bådtype. Den havde 6-7 mands besætning, sejl og sidesværd, og med denne båd kunne fiskerne gå længere ud på havet, ligesom den var sikrere. Hver fisker begyndte nu at bruge 3 bakker, snart dog 4, hver med 3 liner med 2oo kroge hver. Det større antal kroge pr. fisker er formentlig en direkte følge af den nemme adgang til madding.

Udviklingen var nærmest eksplosiv. I 1827 fiskedes der med mellem 6 og 1o både. [139] 183o fiskedes med 16 både, hvoraf de 12 var fra Henne og Lønne sogne, og allerede året efter i 1831 var der, anfører Hald, "nogle og tyve" store både, hver med en besætning på 6-8 mand. [14] I 1843 var antallet af både 24, hvoraf 13 var fra Henne og Lønne sogne [15], så stigningen i bådantallet hører altså op i begyndelsen af 3o'erne.

Konkurrence.

Stigningen i bådenes antal skyldtes fortrinsvis udefra kommende fiskere, og disses tilstedeværelse gav anledning til et stærkt modsætningsforhold mellem lokale og "fremmede" fiskere. Modsætningsforholdet lader sig vanskeligt forstå uden et vist kendskab til fiskeriets teknologi, organisation og afsætning. Da disse ting i forvejen er behandlet indgående flere steder, skal der ikke her gives en detaljeret redegørelse for forholdene, blot trækkes nogle hovedlinjer frem, som har betydning i denne forbindelse.

Forårsfiskeriet blev drevet fra omkring 1. april til St. Hans og efterårsfiskeriet fra Mikkelsdag, 29. september, til op imod jul. Vejrforholdene, de

mange storme, mørket samt det, at torsk og kuller om efteråret måtte søges længere ude på havet, gjorde dette fiskeri mere usikkert. En anden forskel mellem forårs- og efterårsfiskeriet bestod i adgangen til at skaffe den nødvendige es. Sildene måtte om efteråret erstattes af indvolde, f.eks. kreaturlever, af hestekød og andet.

Da de "fremmede" fiskere hjemme havde landbrug, som skulle passes, var det ikke praktisk for dem også om efteråret at fiske fra Nymindegab.[16] - Hvis de fiskede fra Nymindegab var det ikke muligt, i uroligt vejr, at tage hjem for at arbejde ved landbruget og hurtigt kunne tage på havet igen, hvis vejret bedredes. Kun de, der boede nær Nymindegab, havde gode muligheder for at kombinere landbrug og fiskeri om efteråret, og det er derfor forholdene omkring forårsfiskeriet, der her skal gøres rede for.

Organisation.

Esepiger.

Hver fisker, der tog på havet, havde i land en esepige. Hendes arbejde bestod, som betegnelsen antyder, i at klare linerne og forsyne de op til 2400 kroge, hver fisker brugte, med es. For at fiskeriet ikke skulle ligge stille, havde hver fisker 2 sæt bakker, foruden reservebakker, så der altid kunne være et sæt klart, når båden kom i land, og vejret gjorde det muligt at gå på havet igen med det samme.

Esepigerne kunne også sørge for behandlingen af fisken, der blev renset på stranden, og de stod for husholdningen i boderne. Den enkelte fisker lejede selv sin esepige og udredte hendes løn. Gifte fiskere kunne undertiden, for at spare penge, klare sig ved i stedet for at leje en esepige at tage deres kone med.

Våddragere.

I årene indtil 1839 blev våddragningen foretaget for hvert enkelt bådelag for sig, men fra sidstnævnte år blev våddragningen foretaget for to både i fællesskab.[17] De stillede hver med en karl "almindeligen 16 til 17 år, og altså endnu for ung til at deltage i havfiskeriet."; der blev lejet for fisketiden, og med en af esepigerne.[18]

Når silden vandrede ind, blev våddragningen, drejningen, foretaget med udløbende strøm, i strømmens

retning, og når silden var på vej ud af fjorden, med indløbende strøm. Våddet, der var på 26 favne, [19] blev roet ud med en jolle af de to karle og den ene esepige, medens den anden esepige gik på land trækkende den anden vådarm i en line. Våddet blev draget i land i selve gabet og silden talt, så man kunne se, om der var tilstrækkeligt eller om der skulle drejes flere gange. Ilanddragningen skete på østsiden af strømmen, hvor også boderne lå, og de enkelte vådlag skiftedes efter tur til at dreje.

Havfiskeriet.

De enkelte bådelag kunne fiske med op til 14400 kroge, og de udsatte liner strakte over en betragtelig strækning. [20] Skønt det kunne tage adskillige timer at sætte krogene og drage dem ind igen, var fiskeriet alligevel et udpræget kystfiskeri. Det var lagt an på, at båden skulle kunne nå ud, sætte krogene, vente, røgte dem og nå iland samme dag med fangsten. Kun i tilfælde af dårligt vejr kunne fiskerne blive tvunget til at blive på havet i længere tid, flere dage. Var vejret godt, og der kunne skaffes nødvendig es, tog de på havet igen hurtigt, efter at have landet fangsten og ombyttet de brugte bakker med andre, esede bakker.

Afsætning.

Afsætningen skete direkte til forbrugerne. Omegnens beboere kom selv kørende til gabet én eller flere gange i løbet af fisketiden og købte et læs fisk. Det blev saltet hjemme til husstandens eget forbrug. Betalingen var dels kontant, dels var der nogen byttehandel, f.eks. med brødkorn og kød. Forholdet var antagelig det, at de fleste naturalier, der kom ind ved afsætningen af fisken, forbrugtes af bådelaget i selve fisketiden.

Løbere.

Til at løbe omkring hos bønderne og modtage bestillinger samt give besked om, hvornår der var fisk at hente, ansatte bådelaget en karl. Han udgjorde bådelagets forbindelse med aftagerne, og af hans dygtighed og den tillid han nød på egnen afhang en del af resultatet af fiskeriet.

Konflikt.

Inden konkurrenceforholdet mellem Lønne sogns fiskere og de "fremmede" behandles, skal kort omtales en konflikt, der nær kunne have stoppet hele udviklingen.

Våddragning i udløbet efter sild til brug som madding betingede havfiskeriets opblomstring, men i nogle år blev der også draget våd efter sild med afsætning for øje. Dette fiskeri kunne være blevet udviklet til en meget indbringende indtægtskilde for sognets beboere, da al sild måtte passere igennem det smalle indløb, der på de smalleste steder kun var få hundrede alen bredt. Uheldigvis blev der dog klaget fra de nordligere langs kysten boende fiskere, der hævdede, at våddragningen forhindrede sildens opgang i fjorden. Fiskerne fik derved svært ved at skaffe den til deres eget havfiskeri nødvendige madding.

Klagerne resulterede i en plakat af lo. april 1829. [21)] Ifølge denne forbødes al fiskeri med garn i selve løbet, og overtrædelser straffedes med konfiskation af redskaberne. - Skulle denne bestemmelse overholdes, ville det betyde alvorlige vanskeligheder for havfiskeriet fra Nymindegab. Silden, der skulle bruges til madding, skulle være helt friskfanget, og det ville medføre store udgifter, hvis man dagligt skulle købe sild, fanget længere oppe i fjorden.

Nymindegabfiskerne ankede derfor sagen, idet de ansøgte om i det mindste at måtte fange den til madding nødvendige sild i udløbet. Anken førte til at der i 1831 blev nedsat en kommision bestående af 2 mænd fra Ribe og 2 fra Ringkøbing amt. Kommisionens opgave var at undersøge, hvorvidt "den til ees brugte sildefangst i Nymindegab kan være skadelig for fiskeriet i Ringkøbing Fjord." Kommisionsmedlemmerne skulle alle være uvildige mænd, uden erhvervsinteresser i fiskeriet. Undersøgelserne blev foretaget dels ved forespørgsler, dels ved undersøgelser på stedet.

Desværre er kun en ringe mængde af kommisionens papirer bevaret, og ud fra disse er det ikke muligt at sige, hvor man har henvendt sig, til hvem og/eller hvilke svar der er indkommet fra forskellige sider.

Heller ikke kommisionens betænkning er fundet, men i selve den kendsgerning, at der overhovedet nedsættes en kommision til at undersøge forholdene, kan det ses, at sagen var af stor vigtighed. - På den ene side kunne havfiskeriet fra Nymindegab trues, hvis forbudet blev opretholdt. På den anden side var erhvervsinteresser nordligere langs kysten truet, hvis sildefangsten blev givet fri. - Resultatet blev, at fangst af sild til madding blev tilladt.

Det er værd at bemærke, at det i kommisionens overvejelser også må have indgået, at Nymindegabfiskeriet var vigtigt ikke blot som arbejdsmulighed, men også som producent af fødevarer. Herredsfogeden i Varde udtalte således til kommisionen, at et stort opland forsynedes med fisk, "der for disse magre egne fornemmelig i dyre kornår er en sand velgjerning for almuen og et ligeså uundværligt subsistensmiddel som brødet."

Når denne konflikt er berørt, skyldes det to forhold. Dels at der muligvis kunne være udviklet en givende indtægtskilde, hvis ikke forbudet var kommet. - Dette er i sig selv spændende, idet det sjældent er muligt at få hold på de muligheder, der fandtes, men ikke blev udnyttet. - Dels viser konflikten klart en række af de faktorer, som tidligere er omtalt under nichebegrebet. Der er tale om en konflikt omkring en niche, (sild), som p.g.a. naturforholdene (Nymindegab) let kan overudnyttes. (f.eks. ved spærrefiskeri.) Resultatet bliver, at der fastlægges en bestemt fordeling af rettighederne (tilladelse til fiskeri efter madding, ikke fiskeri med salg for øje.)

Alt dette nævnt, må det ikke undlades at omtale, at forklaringen til, at fiskerne nordpå syntes at iagttage færre sild, er flere. Jeg skal ikke komme nærmere ind på disse, men blot henvise til den fyldige redegørelse for dette spørgsmål, som Krøyer giver.

Konkurrence.

Som der var opstået en konflikt på grund af våddragningen i udløbet, således opstod der også en konflikt ved tilstedeværelsen af andre sognes fiskere.

På havet.

Havet var, i hvert fald teoretisk set, stort nok til, at et større antal både kunne bruge det, men det kunne i praksis ikke undgås, at tilstedeværelsen af over en snes både kunne give anledning til konkurrence. De både, der kom først fra land, satte deres liner på de bedste fiskepladser, på de fiskepladser, der fandtes nærmest kysten. De andre var tvunget til at sætte deres liner længere ude, med større risiko, hvis det skulle blive uvejr, og med længere sejlads ud og hjem. Når linerne kunne have op til 14400 kroge og stå over lange strækninger, var chancen for at de blev indfiltret i hinanden også større.

Ved drejning.

Ved våddragningen kunne der muligvis opstå strid om rækkefølgen, da ikke alle kunne drage våd på samme tid. Dette var dog ordnet sådan, at man drog våd i den rækkefølge man ankom.

I land.

Medens der i forbindelse med det egentlige fiskeri på havet var anledning til, at modsætningsforhold kunne opstå, var dette langt mere udpræget i land. Som beskrevet skete afsætningen direkte til kunderne. Der fandtes ingen salterier, som kunne købe og konservere fisken, og det naturlige opland, indenfor hvilket afsætning kunne ske, var derfor bestemt af fiskens holdbarhed.

Så tidligt som 1830 omtaler Dalgas virkningerne af det øgede fiskeri, idet han, efter at have konstateret, at der er anskaffet bedre redskaber, skriver "...hvorfor fiskene også nu kjøbes for ½ imod for 10 år siden." [22] Stigningen indenfor antallet af både i de følgende år viser, at konkurrencen blev yderligere skærpet, og antagelig gik priserne yderligere ned.

Bortset fra på priserne kunne fiskerne også konkurrere på andre måder. Da afsætningen for en stor del afhang af "...løberens kendskab i egnen og talegaver" [23] kunne hver båd ansætte flere løbere, helt op til 3 og 4. - Ved indbyrdes overenskomst enedes man dog om, at hvert bådelag kun måtte have 1 løber, antagelig i erkendelse af at flere løbere blot betød øgede udgifter, ikke større indtægter. Det blev dog ikke overholdt. - For at priserne ikke skulle

blive for lave, begyndte man ved fisketidens start at ansætte faste priser for de forskellige slags fisk. Overtrædelser af disse prisfastsættelser straffedes med bøder, men når det kneb med afsætningen, hjalp fiskerne alligevel sig selv. Dette skete enten ved, at man, trods aftalen, alligevel solgte til underpriser, eller man maskerede disse ved som sædvanlig at sælge f. eks. kuller i snese, men til gengæld regne 26-28 på en snes. Undertiden kunne der på denne måde regnes med 36-37 stk. på en snes. [24]

Når der almindeligvis blev regnet med 21 eller 22 på en snes, var det ikke et udtryk for konkurrencen, men en almindelig vestjysk skik. [25]

Saltning.

Afsætningsvanskelighederne kunne overvindes ved, at man saltede fisken. Det skete ved, at den først blev lagt i salt 3-4 dage. Derefter blev den afvasket og lagt til tørring på et tyndt lag strå. Så det ud til regn, blev fisken, der lå til tørre, lagt i bunker og dækket med presenninger.

Mulighederne for at få saltet var ikke ens for alle. Herom skriver Krøyer: "De fiskere, som have forældre eller anden familie i Lønne eller Henne sogne, lade deres fisk af disse hjemkøre og tilvirke. Andre, som ikke ved pårørende kunne få dette arbejde udrettet, contrahere med bønderne i de omtalte sogne om at tilvirke fisken for betaling. Betalingen er 2 sk. Courant for en snes kuller; heri er hjemkørslen, men ikke saltet indbefattet." [26]

Prisen for 1 lpd. tørrede kuller, hvortil der gik ca 2 snese á 21 stk. var i 1843 på 28-32 sk. Courant. Da prisen samme år for en snes ferske kuller var ansat til 12 sk. Courant, men en snes regnedes til 26-28 stk., kan det ses, at det var en dårlig forretning at investere penge og arbejdskraft i saltning og tørring. - Dette giver en forklaring på, hvorfor fiskerne lod fisken ligge så længe på stranden i håbet om, at der skulle komme en køber. Med beklagelse noterer Krøyer: "Næsten altid seer man derfor ved stranden Fiskedynger, som ere næsten tilføgne af flyvesandet." [27]

Den saltede og tørrede fisk solgtes dels til fiskeprangere, som kørte den til Slesvig og solgte den

på markeder dér, nogle nåede også til Fyn, dels til bønder fra omegnen, når disse traf at komme til fiskerlejet på et tidspunkt, hvor fiskeriet p.g.a. dårligt vejr lå stille.

Konkurrencen fra de tilrejsende fiskere, også dem fra Henne sogn, følte stærkt af fiskerne fra Lønne sogn. De fremmede byggede, boede og fiskede fra Lønne sogns grund og drev fiskeri både i udløbet og i havet. Havfiskeriet var ganske vist frit [28], men vådrejningen i udløbet kunne betragtes som strandfiskeri, hvilket tilhørte lodsejerne. Disse, dvs. beboerne i Lønne sogn, besværede sig over tilstedeværelsen af de tilrejsende fiskere, men disse blev dog ved med at komme, og da der oprettedes salterier, som gjorde afsætningsvanskelighederne og dermed konkurrencen mindre, mindskedes også modsætningsforholdet.

Salterier.

Manglen af større salterier havde længe været følt som et savn af fiskerne. De enkelte husstande kunne godt selv besørge saltning, men det var begrænset, hvad de arbejdsmæssigt kunne klare, når også det øvrige arbejde skulle passes.

Mange steder var forholdene vel som i Christen Graversens barndomshjem i Houstrup. Faderen, der havde en 5-mandsbåd, fiskede hvert forår 11-12 uger og bedstefaderen, der havde afstået gården til sønnen, måtte så hjælpe med ved driften. Da Christen blev stor nok, måtte han naturligvis hjælpe moderen og bedstefaderen. "Ikke sjældent" kom der et læs fisk eller to hjem, som de skulle gøre i stand, salte og tørre, for at den som handelsvare kunne føres på markedet (af faderen?) sidst i juni måned. [29]

Der var gjort forsøg på at starte større salterier, men de havde måttet opgives grundet mangel på kapital. [30]

"....trangen til et stort og fuldstændigt salteri føles meget stærkt ved Nymindegab, og det er udenfor al tvivl, at der ville blive fisket meget mere, end der nufortiden fiskes, når man var sikker på afsætning", skriver Krøyer i sin beretning fra 1843/44. [31] Inspireret af proprietær Rauhe på Hennegård holdt fiskerne møder, hvor de diskuterede, hvorledes et salteri kunne oprettes, enten som aktieselskab eller ved lån, evt. fra regeringen. For at få oprettet et

salteri var de villige til at afgive betydelige koncessioner. "De ville forbinde sig til udelukkende at sælge deres hele fangst til salteriet, så at omegnens bønder atter måtte kjøbe deres fisk af dette, de ville levere kullerne til 6 sk. snesen i stedet for den gængse pris af 12 sk.... de ville selv rense den solgte fisk, for at salteriet kan behøve en ringere arbejdskraft, ..." Endvidere var de villige til at modtage betalingen for fangsterne i tre terminer i løbet af resten af året.

Chr. Jacobsen.

Det er ikke til at sige, hvem der foranstaltede de ovennævnte, mislykkede forsøg, men det vides, at kromanden i Nymindegab by, Chr. Jacobsen, i slutningen af 4o'erne drev salterivirksomhed. Han var medunderskriver på årets prisaftale i 1847, hvor han forpligtigede sig til ikke at sælge noget af den fisk, han havde købt med saltning og tørring for øje, under de faste priser. Begrænsningen gjaldt for ham, som for de øvrige underskrivere, bådførerne, kun for et bestemt område sydøst for fjorden, med Skjern Å som nordgrænse. Graversen fortæller, at Chr. Jacobsen købte al fangst fra 5-6 både, men der foreligger intetsteds oplysninger om priser eller andre enkeltheder vedrørende denne salterivirksomhed. Såfremt Chr. Jacobsen virkelig har kunnet aftage og forarbejde al fangst fra 5-6 både, må virkningen på priserne og vilkårene for fiskeriet have været mærkbare.

I 1849 ophørte Chr. Jacobsen med at drive kroen og byggede sig en gård ved Nymindegab, til hvilken gård han fæstede noget jord. Han drev selv gården, som han kunne holde 2 heste og 3-4 køer på. Foruden gården havde han færgeri ved hjælp af en karl, og udover dette og salteriet fik han, til gården, handelsbevilling med ret til direkte at indføre tømmer fra udlandet. - Tømmerhandlen kom dog, iflg. præsten i Nr. Nebel, Stampe, aldrig i gang, hvilket formentlig skyldes mangel på kapital. - I begyndelsen af 5o'erne solgte han gården og flyttede fra sognet.

Hans Christensen.

Det er uvist, om det var ved Chr. Jacobsens bortrejse fra sognet, at den senere gårdmand i Lønnestak,

Hans Christensen, begyndte sin salterivirksomhed, eller om denne allerede var startet, medens Chr. Jacobsen drev sin. I hvert fald oplyssr han selv i 1860 til A.J.Schmidt, "at han i 9 år har befattet sig med opkjøb af fisk til saltning, at han i enkelte år har nedsaltet circa 400 á 450 Skp. fisk ..." I samme forbindelse nævner han, at det ville blive til gavn for fiskeriet på stedet, hvis der blev givet understøttelse fra regeringen,"så at productet kunde blive bedre handelsvare end hidtil."

Trods eksistensen af den salterivirksomhed, disse to mænd stod for, gik antallet af både, der fiskede fra Nymindegab, alligevel ned. Fra 24 i 1843 til kun 11 i 1860. Sidstnævnte år blev omkring 1/3 af fangsterne saltet. Om årsagerne til den markante nedgang skal der senere fortælles.

Bebyggelsens udvikling. Kro.

Indtil slutningen af 30'erne havde bebyggelsen i sognet haft samme omfang, som den havde omkring århundredeskiftet. Sydligst i sognet boede bønderne, nordvestligt i sognet embedsmændene: Toldbetjent og lods. Sidstnævnte boede der kun i den tid af året, hvor der var skibsfart. Om vinteren opholdt han sig på sin ejendom i Sr. Bork sogn.

I 1837 fik en gårdmandssøn i Lunde sogn privilegium på at drive krohold ved Nymindegab. Der hørte ingen jord til krostedet, som han lod bestyre. I 1841 solgte han kroen til sin broder, førnævnte Chr. Jacobsen, som selv drev den. Ved kro må der her nærmest forstås et udskænkningssted, for hvad man i denne kro, som i andre kroer på egnen, tjente mest på var ifølge Stampe "... ved at udskjenke kaffepunse."

Flere faktorer dannede baggrunden for at der kunne drives krohold på dette sted:

I fisketiden kunne der forventes stor søgning af fiskerne og af de mange, som kom for at købe fisk.

Mellem Klitten og sognene syd for fjorden var der en del trafik. Klitboerne kunne ikke dyrke tilstrækkeligt korn, og de sydligst boende tilhandlede sig derfor korn fra de sydlige fjordegne og fra Varde. 32)

En del trafik skyldtes også strandingsauktionerne. Mange kom vel sejlende til Klitten, men en del kørte derop, og meget gods skulle transporteres hjem fra auktionsstedet. En del embedsrejser blev lagt over Klitten i stedet for ind i land, formentlig fordi vejen langs kysten var kortere.

Al denne trafik skabte et behov for en fast færgeforbindelse over Nymindegab. Hidtil havde det været fiskerne, som havde færget de rejsende over og derved skaffet sig en bifortjeneste. De havde dog ikke altid tid, da fiskeriet først skulle passes, og endvidere var der ikke altid fiskere ved Nymindegab. Da man nødig ville fratage dem denne bifortjeneste, var det først efter megen betænkning, sogneforstanderskabet i 1849 gav Chr. Jacobsen privilegium på færgeriet. [33)]

Skibsfart.

Endnu en årsag til at det kunne betale sig at holde kro var skibsfarten. Efter krigen 1807-14 var denne langsomt kommet igang igen. Ringkøbings flåde var i 1822 kun på 14 skibe mod 21 før krigen,[34)] men også udenlandske skibe kom til byen.

Vanskeligheder.

Vanskelighederne for sejladsen var store. Gabet flyttedes stadig sydpå, og hele Nymindestrømmen blev med tiden henved 1 mil lang. Foran selve gabet dannedes i havet en barre, over hvilken vandstanden undertiden var så lav, at indsejlende skibe måtte omlade en del af deres last i lægtere for overhovedet at komme ind i selve strømmen. I den nordlige del var denne fyldt med banker og grunde, og ofte måtte lasten omlades til lægtere på dette sted, for at kunne komme til Ringkøbing. - Siden 1818 blev der foretaget opmudring af strømmen og på grundene, men til de fleste tider var skibsfarten til Ringkøbing ret usikker. - Toldbetjent Hedegaard i Nymindegab forklarer i 1865 årets meget lille besejling af norske skibe ved at henvise til, at træpriserne ikke har været højere end andre steder, "Dels er indsejlingen af gabet så slet berygtet, og når han (den norske skipper) skulle

gøre en rejse til byen for at sælge sin last, medgår altid hertil en halv snes daler, som han kan spare på de fleste andre steder, hvor han seiler lige til byerne." [35] Den halve snes daler, som sejladsen på Nymindegab var fordyret med, skyldtes lettepenge, lodspenge og havneafgiftens størrelse. Endvidere var udsigten til at skibet måske skulle blive tvunget til at ligge og vente på bedrede dybdeforhold, skønt lasten var afsat, også hæmmende for lysten til at søge hertil.

Nymindegab bliver handelsplads.

I stedet søgte skipperne til andre steder langs Vestkysten eller de kunne ankre op ved Nymindegab og sælge deres trælast der. De solgte dels til tilrejsende, dels til de handelsmænd, der efterhånden etablerede sig nær Nymindegab. I starten opkøbte disse tømmeret fra nordmændene, senere begyndte de selv at lade træ hente hjem fra Norge på egne skibe. Denne skibsfart lader dog ikke til at være blevet særlig betydelig i omfang, størstedelen af det handlede tømmer blev til stadighed indført med norske skibe.

Udviklingen af Nymindegab som "lade og losseplads" lader til at være begyndt i slutningen af 1840'erne og tog fart i 50'- og 60'erne.

Den første tømmerhandler var Chr. Jacobsen. Efter at være ophørt med at drive krohold byggede han som omtalt en gård ved Nymindegab. Til gården fik han privilegium på tømmerhandel, men selv kom han ikke til at drive nogen tømmerhandel af betydning. En sådan kom først i stand, da han havde solgt gården og privilegiet til en mand, Jens Henriksen fra Stavning. Når der ses bort fra, at tømmerhandelen kom i gang, medens han havde gården, vides meget lidt om denne mand og hans virksomhed.

Derimod kan der fra forskellige kilder sammenstykkes et lille billede af en anden tømmerhandler og foregangsmand, bosat i sognet.

Hans Christensen.

Hans Christensen var født i Lydum sogn og optræder første gang i Folketællingen fra 1845. Da var han 25 år og boede i Lønnestak hos en af de mindre gårdmænd, med hvis datter han var gift. Han betegnes som "Inderste Fisker". Samme år sluttede han og Chri-

sten Vad, en velhavende gårdejer i Sædding, Nebel Sogn, kontrakt med strandfogeden Peder Nielsen Røgter, Henneby, om bygning af en fiskerbåd. Den skulle koste 6o Rd. og leveres Mikkelsdag samme år, dvs. tidsnok til at den kunne bruges ved efterårsfiskeriet.

Det må antages, at Hans Christensen de næste år fiskede med denne båd, men det er uvist, om han selv var fører af den. Han var ikke medunderskriver af prisaftalerne i 1846,47 eller 48, men først i 1851. Når han stod blandt underskriverne dette år, kan det skyldes, at han allerede da var begyndt med salterivirksomhed, snarere end at han var bådfører. Det første er det mest sandsynlige. Bådførerne rådede normalt kun over en mindre jordtilliggende og i 185o, hvor Hans Christensen stadig var bosiddende i Lønnestak, opgives han at drive gården for svigermoderen. Svigerfaderen var død.

Igennem 5o'erne må man forestille sig, at han drev salteri og landbrug. I 1858 kunne han opføre den senere Lønne Møllegård, og han overtog Lønne Mølle, der var opført i 1848. [36] Salterivirksomheden fortsattes, og i 1862 løste han næringsbevis som handlende. Det gjorde også proprietær G. Rauhe, Hennegård, og sammen drev de to mænd handel. Bl.a. indførte de varer over Hjerting og Varde, som siden blev kørt til Lønne.

En broder til Hans Christensen, Thomas Christensen, købte "Færgegården" og drev i begyndelsen af 6o'erne tømmerhandel herfra, [37]

Hans Christensen nævnes i 62 som korresponderende reder og har muligvis allerede på dette tidspunkt haft andel i skib(e). I 1864 og 65 købte broderen de fleste norske træladninger og først fra 1866 ser det ud til, at Hans Christensen selv begyndte på tømmerhandel. Dét år købte han de fleste af de 23 laster, som var indført af norske skibe og året efter ligeledes de fleste, 2o-21 laster, af ialt 23 indførte med norske skibe. Derudover fik han på egen regning indført 4 laster. - Det kan virke overvældende, at én handlende pludselig begynder en så stor handelsvirksomhed, men det bør bemærkes, at nogle af trælasterne gik videre til Ringkøbing-købmænd. Hans Christensen købte for dem.

I disse år, i slutningen af 60'erne, forsøgte han også med et bageri, vel i forbindelse med møllen, og han prøvede nye veje for fiskeafsætningen, om hvilke der senere skal fortælles.

Hvor meget han havde med skibsfarten at gøre er uvist. Sammen med broderen og en skipper havde han nogle år en kuf, som bl.a. sejlede til England efter stenkul, der brugtes ved udtørringen af Stadil sø.[38)]

I 1875 var han blandt aktiehaverne i en brig, som også familien Høy, Nørre Nebel-Lydum kommune, og flere andre beboere på egnen havde del i.

Skønt oplysningerne om denne mand er sparsomme, er de dog tilstrækkelige til at vise lidt om de muligheder, der var for at enkelte, med dygtighed, kunne tjene på handel.

Hans Christensens og andre handelsmænds udnyttelse af Nymindegab som anledning til at drive handel med en større kundekreds varede dog kun indtil 1875.- Det år åbnedes Den vestjyske Længdebane, og Ringkøbings betydning som havneby ophørte. Nymindegabs betydning som lade og losseplads ophørte også i løbet af få år.

Købmændene holdt ikke op med at drive handel, men de havde ikke længere mulighed for at drive denne med en kundekreds, som strakte sig over mange sogne.

Søfart.

Vigtigere end handelsvirksomheden var inspirationen til og muligheden for at komme ud at sejle. Kysten fra Nymindegab til Højer omtales allerede i 1830 af Dalgas som en "....frugtbar planteskole for gode matroser."[39)] Ved at arbejde som fiskere blev mændene vant til søen. Den lokale skibsfart skabte efterspørgsel efter sømænd, og inspirationen til at komme ud at sejle blev styrket, når man hørte de ældre, som allerede havde valgt dette erhverv, eller havde sejlet som unge, fortælle.

Som skibsfarten foregik med Ringkøbingskibene og med de norske træskuder, varede den ikke hele året.

Hvert efterår, inden vinteren, blev skibene lagt op. Ringkøbingskibene blev lagt op i Nymindegabstrømmen, hvor der var en bekvem, isfri vinterhavn.- Skipper og mandskab tog hjem i vintermånederne og lodsen så efter skibene. Først i marts måned, på Hvide Tirsdag, tirsdagen efter fastelavnssøndag, kom søfolkene igen til Nymindegab, hvor de fik travlt med at klargøre skibene til det kommende års sejlads. Tidligt på foråret sejlede de da til Ringkøbing for at laste, hvis de da ikke havde lastet allerede om efteråret og derfor kunne gå til bestemmelsesstedet efter klargøringen. 42)

Da sejladsen med de skibe, der besørgede den lokale skibsfart, varede det meste af året, bortset fra vintermånederne, var det ikke muligt at kombinere søfart med andet erhverv. Hverken fiskeri eller landbrug lod sig forene med søfart, og det blev derfor fortrinsvis de unge, ubundne, der kunne udnytte denne erhvervsmulighed.

Mens fiskeriet fra Nymindegab nok bragte de fiskende i kontakt med mennesker fra andre sogne og egne, var der dog tale om en lokalitetsbundet erhvervsform, som ikke førte sine udøvere væk fra sognet. Anderledes med søfarten. Var man først begyndt at sejle, kunne der ikke sættes grænse for, hvor man kunne komme hen. Enkelte tog på langfart og blev helårssømænd, skønt de officielt havde hjemme i sognet. Nogle "udvandrede" måske fra sognet på denne måde, men andre kom, efter i en periode at have sejlet, hjem, giftede sig og overtog faderens eller svigerfaderens ejendom.

Det er umuligt at sige noget om antallet af dem, der benyttede sejlads som erhverv. De er ikke registreret noget sted, men nogle af folketællingerne giver dog oplysninger om sønner, som er fraværende i "koffardifart". Da folketællingerne er foretaget pr. 1/2, må de fraværende sønner være på langfart, idet den lokale sejlads netop på dette tidspunkt lå stille. Det er derfor sandsynligt, at de tal, man ved en opgørelse over søfolk på dette grundlag finder frem til, skal betragtes som minimumstal. En del hjemmeværende voksne sønner har sikkert sejlet, blot i den lokale skibsfart.

Mens springet fra at være fisker til at blive almindelig sømand ikke var så stort, så var springet fra almindelig sømand til skipper noget større. Ud over krav til evner og dygtighed krævedes også, at der blev investeret tid og penge i at få eksamen på navigationsskole. Var endelig eksamenspapirerne i orden, måtte der undertiden også udredes penge, så skipperen selv kunne få part i skibet.

Ifølge Klinting havde sejladsen sin storhedstid i årene omkring 1860-70, i hvilke år flere skippere var virksomme. De var ikke nødsaget til at bo netop i Lønne sogn, og en gennemgang af folketællingsoplysninger fra omliggende sogne, samt en række skipperbiografier, udarbejdet af Klinting, viser da også, at der boede skippere både i Sr. og Nr. Bork, Henne og Nr. Nebel sogne.

Sejlads som næringsvej efter 75.

Udnyttelse af sejlads som næringsvej hørte ikke op, da den lokale skibsfart indstilledes efter 1875, men incitamentet og inspirationen til at vælge dette erhverv og stadig være bosat i sognene nær gabet forsvandt. Enkelte tog eksamen også efter 1875, men da skibsfart efterhånden udvikledes til at blive et helårsarbejde, var det nok så rimeligt at vælge at bosætte sig i en større by. De unge blev ved fiskeri eller landbrug, og i slutningen af århundredet fandtes der, i hvert fald i Lønne sogn, ingen erhvervsudøvende søfolk. [40]

Befolkningsudvikling.

I perioden 1787-1840 havde antallet af beboere i sognet været i jævn udvikling, men i årene efter 1840 skete en hurtig udvikling hvad indbyggertallet angår. [41] Årsagen hertil var ikke et øget fødselstal, men tilvandring hovedsagelig fra Holmslands Klit.

På denne af naturen ikke særligt begunstigede landtange var befolkningstallet hurtigt stigende. Trods muligheden for fiskeri i hav og fjord var der ikke tilstrækkeligt eksistensgrundlag for hele befolkningen, og man var derfor nødsaget til at supplere de lokale erhvervsmuligheder med andre.

Som vist begyndte mange at drage til Nymindegab

for at fiske derfra, efter at det var konstateret, at det dér var let at skaffe es. En anden årsag til, at mange i slutningen af 2o'erne drog til Nymindegab, var, at stormfloden i 1825 havde forringet mulighederne for at drive landbrug på dele af Klitten, bl.a. ødelagde den hele stykket syd for Bjerregård.

Udover at supplere, forøge indtjeningsmulighederne ved at drage til Nymindegab for at fiske, kunne man også kompensere sæsonledigheden om sommeren ved at drage til marskegnene på høslet.

For de unge, der skulle stifte bo, kunne det være umuligt at kombinere fiskeri og landbrug, såfremt de valgte at fiske fra Nymindegab. Teknologi og afsætningsmuligheder muliggjorde ikke, at de kunne slå sig ned ved Nymindegab og leve af fiskeri alene. Det var desuden, som det udtrykkes af Klinting "... en gammel tradition, at fiskerne, som var gifte, selv måtte have eget hus og dertil så megen jord, at der kunne holdes 1 á 2 køer, nogle får samt høns, ænder og gæs."[43]

Afstanden fra den ene arbejdsplads til den anden var for stor til, at fiskerne i perioder med dårligt vejr kunne nå hjem, udføre landbrugsarbejder og hurtigt komme tilbage til Nymindegab, samt gøre sig klare til at gå ud, hvis vejret bedredes. - I forårstiden kunne det, trods besværlighederne, godt betale sig at fiske fra Nymindegab, men om efteråret, hvor vejrforholdene var mere usikre, kom der ingen tilrejsende fiskere. Dette til trods for at torskefiskeriet om efteråret "ofte" var godt.

Nybyggere.

For at bedre deres situation og muligvis under indtryk af et stort befolkningspres på Klitten begyndte efter 4o enkelte familier at flytte til Lønne sogn.

Da historien om denne tilflytning allerede er skrevet, skal jeg her kun trække nogle enkelte træk frem.[44]

Nybyggerne bosatte sig ikke på lodder i nærheden af de eksisterende bebyggelser, Lønnehede, Lønnestak, Lønne og Kragelund, i sognets sydøstlige del. - De fandt i den nordlige del nogle store lave "sletter", Lønneklint og Vesterlund samt Sr. Bork Mærsk i Lønne

og Sr. Bork sogne. De lå alle i rimelig afstand 1-3 km. fra Nymindegab. (jfr kort bilag 4)

"I alle sletter var jorden sur, og grundvandet stod højt ved tryk af de høje klitter, som omgav dem, men der var overalt en frodig plantevekst af helme, lyng, revling- og blåbærris, pilearter, pors, siv, mos og halvgræsser, der under et tyndt lag mor på flyvesand." - Denne en smule forstemmende beskrivelse giver Klinting af de steder, hvor nybyggerne slog sig ned. Man skulle tro, at mulighederne for landbrug var for ringe, men det må i den forbindelse betænkes, hvorledes jordbundsforholdene var andre steder, og på de steder som nybyggerne kom fra.

På disse arealer avlede nybyggerne byg, havre, sommerrug og kartofler. Vinterrug såede de sjældent. Jorden egnede sig ikke dertil, og de løsgående får i klitterne ødelagde sæden.

Der var græsningsmuligheder for nogle få dyr, og de nødvendige høafgrøder kunne fås, ikke fra egne enge, men fra Tipper og Værnenge.

Fattige som de var i de første mange år, var der for nybyggerne ikke råd til og vel heller ikke brug for at holde trækdyr. Landbrugsproduktionen var beskeden, lagt an på at skaffe til husholdningens egen forsyning. - En forbedring af landbruget, en udvidelse af det dyrkede areal ville stille krav til en øget gødningsmængde, og denne kunne igen kun fås ved et større kreaturhold. Hvis nybyggerne ville udvide deres landbrugsproduktion, måtte de afse det meste af høbjergningstiden til at bjerge hø til egne kreaturer. Men da de var uden større kapital, var det netop nødvendigt, at de i høbjergningstiden og i høst arbejdede som daglejere enten for betaling eller som modydelse for tjenester vist dem af større jordbrugere. Sådanne tjenester kunne f.eks. bestå i lån af trækdyr, pløjning, hjemkørsel af hø og brændsel eller lignende.

Som et vidnesbyrd om, at nybyggerne virkelig var så fattige, som der her er givet udtryk for, skal nævnes, at "de husmænd, der døde inden 1860, var så dårligt økonomisk stillede, at gælden oversteg boets formue."

Gødelkanalen.

I begyndelsen af 1860'erne skete der noget, som skulle blive til stor gavn for nybyggerne og for andre landmænd i og udenfor sognet.

Afløbsforholdene for Anerå, åen der dannede grænse mellem Lønne og Sr. Bork, havde hele tiden været utilfredsstillende. Flere mindre åer og bække havde deres afløb i Anerå, og ved store regnskyl kunne denne ikke aflede de store vandmasser, men gik over sine bredder. Hvis det skete i høbjergningstiden ødelagde vandet græsset eller drev det afskårne græs bort, så store værdier gik til spilde. Det lykkedes for lodsejerne at få nedsat en landvæsenskommision, og efter dennes indstilling blev der anlagt en kanal, Gødelkanalen. (jfr. kort bilag 4)

Virkningerne af kanalen var flere. Den resulterede i større høavl, og den kom til at bevirke, at grundvandstanden i Sr. Bork Mærsk og Vesterlund faldt. Herved forbedredes mulighederne for at drive landbrug og få et rimeligt udbytte. - Udgifterne til kanalen og dens vedligeholdelse pålignedes de lodsejere, som havde gavn af den.

Udvikling indenfor landbruget.

Ændringer og forbedringer indenfor landbruget begyndte ikke med anlægget af Gødelkanalen, men den markerer indgangen til en tid, hvor landbruget var i hurtigere udvikling end i perioden 1800-1863.

Hele Landet.

Den hurtige udvikling, som skete indenfor landbruget i den sidste trediedel af 1800'årene, var ikke et særkende netop for Lønne sogn. Det var i hele landet, der skete noget, og det kan være nyttigt for forståelsen af forholdene i Lønne sogn kort at ridse hovedlinjerne op i denne generelle udvikling.

Siden krisen i 1810- og 20-erne havde landbruget i flere årtier fremgang. Fremgangen lå især i en stigende produktion og eksport af korn, bl.a. til England. - I 1860- og 70-erne ændredes dette. Bedre transportforhold, dampskibe og jernbaner, muliggjorde store transporter af korn især fra Rusland og USA,

og følgen blev kraftige prisfald. Disse følte selvsagt især i de egne, hvor produktionen var lagt an på salg af korn og mindst i egne som Vestjylland, hvor afsætningsvaren hidtil havde været animalske produkter. Det lykkedes dog i løbet af få år at omlægge produktionen i det kornproducerende landbrug til animalsk produktion, idet man jo kunne drage fordel af det billige korn. Afsætningen skete overvejende til England, hvis store industribefolkning stillede krav om fødevarer i et omfang, som landbruget dér ikke kunne tilfredsstille.

Når der efter 1868 blev anlagt en eksporthavn ved Esbjerg, må dette ses dels som en følge af ønsket om en bedre eksporthavn til England, dels som en følge af, at Danmark efter krigen 1864 ikke ønskede at benytte (kunne benytte?) Husum havn dertil.

Disse ydre forandringer modsvaredes af en række hjemlige ændringer og forbedringer. Svineproduktionen udvidedes voldsomt, opfodringen skete med eget korn, og smør- og osteproduktionen ligeledes. Især betød anlæggelsen af andelsmejerierne efter 1882 meget, da det med dem blev muligt at hæve kvaliteten og gøre denne ensartet.

Omfanget af de dyrkede arealer steg igennem århundredet, men dette er ikke den eneste forklaring på produktionsstigningen. - Markerne kom i bedre stand ved hjælp af mergling, og øget gødskning. Nye driftsformer, bl.a. med indførsel af brak og nye afgrøder, som kløver og roer, medvirkede også til en større produktion. Kunstgødning og fodring med importerede foderstoffer fortjener, ligesom bedre dræning, også at nævnes i denne forbindelse.

Disse antydninger af hovedlinjerne i den generelle landbrugsudvikling må være tilstrækkelige som baggrund for en nærmere beskrivelse af udviklingen netop i Lønne sogn og egnen deromkring.

Lønne.

Forudsætningerne for at udvide landbrugsproduktionen øgedes stadig i de første 2/3 af århundredet, idet der skete en støt årlig tilvækst til Tipper og Værnenge. Skønt de ikke var forbeholdt Lønne sogns beboere, var der heller intet til hindring for, at også lønneboere kunne udnytte dem. Som omtalt var

det da også på tilgangen af hø fra disse engstræk, at nybyggerne, og andre husmænd med dem, baserede deres landbrug.

Jordforbedringer.

I den sidste trediedel af århundredet var den naturlige tilvækst næsten ophørt, og arealerne udvidedes ved menneskelig indsats. Som ved Gødelkanalen var det vandafledning man tog fat på, i visse tilfælde suppleret af pløjning og plantning af dyndsamlende vækster.

Også andre steder på egnen var der større landvindingsprojekter i gang. I 1852 fjernedes stemmeværket ved Henne mølle, og i de følgende år tørlagdes størstedelen af Filsø.[45] Der indvandtes herved store engarealer, og efterspørgslen efter parcellerne på enge i fjorden aftog formentlig, da beboerne i Henne sogn fik store og mere nært beliggende enge.

Indtil dyrkningen af roer blev taget op i årtierne før og efter 1900, var udvidelse af høavlen som omtalt en forudsætning for at udvide omfanget af de dyrkede arealer eller øge udbyttet fra de i forvejen dyrkede. Dette kunne også opnås gennem jordforbedringer, f.eks. ved hjælp af mergel.

Mergel fandtes på egnen, men hvor meget der er blevet merglet i Lønne sogn, lader sig ikke sige. Der var ikke mergel i Henne eller Lønne sogne, der i landbrugsmæssig henseende stod tilbage for sognene længere inde i land, f.eks. Nr. Nebel og Lydum sogne. I disse var Jacob Stampe præst fra 1844-70, og han, der var meget landbrugsinteresseret, har i nogle optegnelser bl.a. omtalt driftsmåden og mergling i de to sogne. Skønt der er tale om sogne med bedre jord end i Lønne, kan Stampes beskrivelser alligevel oplyse om træk af den udvikling, som også var eller skulle komme igang i Lønne sogn. - Han skriver om Nr. Nebel 1856:[46]

"Driftsmåden er meget forskellig ifølge jordenes beskaffenhed. I Sædding finder den bedste driftsmåde sted.[47] Der er man begyndt at mergle ligesom og at brakke. Dog er det først i de senere åringer, at det har taget sin begyndelse.[48] Hvad der i lang tid hindrede mergelens indførelse, var den særdeles store mængde hvam,[49] der kommer i rugen, især i den før-

ste rotation, og det er først ved lang erfaring, at folk er bleven overbevist om, at tabet af en god rugafgrøde rigeligen erstattes ved den gode afgrøde af vårsæd og den herlige græsning, thi kun efter mergel vil rødkløver trives."

" Hvor brak og mergel er indført er sædfølgen: Rug, byg, havre, hvorpå jorden udlægges med rødkløver. Hvor den gamle driftsmåde finder sted, tages i almindelighed tre kærve med tre års hvile, nemlig grønlandsbyg og to kærve rug, der gødes til byg og stundom lidt til sidste kærv rug. Hvor brakning bruges, gødes lidt til rug og byg. I den øvrige del af sognet følges i almindelighed den gamle driftsmåde, endog i den bedre del af Hundhale og Nebel. Hvor jorden er skarp, som i Kolle og Præstby, tages stundom boghvede i stedet for grønlandsbyg, der gødes da til 1. kærv rug.

Foruden den egentlige agermark har beboerne i almindelighed tofter eller fenner, der bruges til græsning for heste og kalve. Der bruges 3 års dyrkning og 3 års hvile. Grønlandshavre efter 1 á 2 pløjninger, dernæst byg, hvortil gødes, sidst havre. Tofterne lider ofte af vand, da de mangler afledning."

At det har været et alvorligt problem med den høje vandstand er utvivlsomt, men det ser ud til at lysne, og Stampe skriver fortrøstningsfuldt: "Nu lader det til, der skal tages fat på de større vandløb, nemlig Ahnerå, så kommer de mindre vel bagefter." Men stadig er det ikke for godt: "Merskengene står for det meste i blank vand om vinteren."

Udover mergling og brakning kunne landmændene for at forbedre et jordstykkes ydeevne også benytte afbrænding. Hørte der større hedestrækninger til en ejendom, kunne man afbrænde dele af disse og dyrke dem, indtil jorden var udpint. Den fik så lov at ligge og samle kræfter, til den igen var sprunget i lyng og igen kunne afbrændes og dyrkes. En sådan driftsmåde medførte naturligvis, at jorden med tiden blev helt udpint. De faste marker blev ganske vist også dyrket efter princippet om, at jorden skulle "malkes ren", [50] og også de fik lov at hvile og samle kræfter, men i modsætning til hedestykkerne blev der til dem tilført gødning.

En dyrkningsmåde, lignende den ved hederne anvendte, benyttedes af de beboere, der havde moser, kær eller enge. "Man lader ilden om foråret gå over det pløjede jordsmon, når det er nogenlunde tør, og sår derpå i det, oftest havre, der næsten aldrig modnes, og derfor må høstes grønt, og er såre vanskelig at få tørt i våde efterår og ej sjældent fordærves." Sådan kunne disse arealer bruges, men Stampe tilføjer, at "De fleste, som i nogle år har brugt denne brændemetode, bliver dog i almindelighed kede deraf".

Hvorvidt Stampe selv lod mergle er uvist, men ifølge notater i hans dagbøger er det sandsynligt, at han "brændte hede" og også brugte tangaske som gødning. [51]

Som den landbrugsinteresserede mand han var, fik han også i sine dagbøger fra årene 1844-7o plads og tid til hver dag at notere lidt om avlsarbejdet. Skønt knappe er disse smånotitser meget illustrative for, hvilke arbejder der blev udført på en større landbrugsejendom og for, hvorledes de forskellige arbejder afløste hinanden. Jeg skal senere komme ind på det billede, dagbøgerne giver af præstegårdsdriften i forhold til driften på en mere kystnær, mindre ejendom.

Ændringer i afgrøder og husdyrhold.

Landbrugsforholdene ændredes og bedredes ikke blot ved jordforbedringer, men også gennem ændringer i afgrøder og husdyrhold.

Kartofler/ fedning.

Igennem det meste af århundredet var dyrkning af rodfrugter begrænset til kartofler. Der kan ikke siges noget om, hvornår dyrkning af disse er begyndt.

I sin indberetning fra 18o5 omtaler Hennepræsten ikke kartofler, og i amtsbeskrivelsen fra 183o får man det indtryk, at kartoffelavlen endnu var på et begyndelsesstade. Kartofler brugtes kun i husholdningen og ikke til fedning. "... ja det er ikke længe siden, at denne rodvækst endnu alene fandtes i haver." Beskrivelsen siger intet om, hvorledes forholdene var i Vester Herred, endsige i Lønne sogn, men den bevarede original til landbrugstællingen 1838 viser, at samtlige ejendomme i Lønne, pånær 2, dyrkede kartofler og avlede mellem 1 og 4 tdr. pr. husstand. [52] Disse mængder støtter Dalgas, når han skriver, at avlen bruges i husstande og ikke til fedning. En lille del er måske

brugt til fedning af "julegrisen", men om fedning i større omfang, med afsætning for øje, har der ikke været tale.

Heller ikke ved landbrugstællingen 1861 kan det ses, at der skete nogen fedning af betydning. Til gengæld er det ved denne tælling klart, at der var en sammenhæng mellem at holde søer og avle forholdsvis mange kartofler. (jfr. bilag 17)

Svinehold.

I begyndelsen af århundredet havde svineholdet været begrænset. Om foråret kom der drifter af svin fra Østjylland. De enkelte husstande købte heraf 1 eller 2, som blev fedet om sommeren og slagtet om efteråret. Der var ingen, som havde søer eller lagde til.

Landbrugstællingen i 1838, der blev foretaget i februar, viser ikke alene antallet af dyr på tællingstidspunktet, men også hvor mange der var i juni 1837. Da havde de fleste husstande 1 svin og i januar 38 var der kun 6 husstande, der stadig havde svin. En forklaring herpå kunne være, at det drejer sig om husstande, der holder so og at der følgelig i sognet er begyndt en bevægelse i retning af egen avl af svin. 53)

Landbrugstællingen 1861 viser klart, at denne tendens, såfremt den allerede var startet i 1838, fortsatte. I 1861, hvor tællingen blev foretaget pr. 15. juli, var der i hvert fald 11 ejendomme, der holdt søer, og 2, som fedede svin.

Dette stemmer godt overens med den beskrivelse Chr. Mathiesen giver over udviklingen af svineholdet. I sin bog fra 1881 skriver han, der boede i Vittarp, henved 15 km. fra Lønne: "I begyndelsen af 3o'erne begyndte man selv at holde grisesøer og solgte de 1o-12 uger gamle svin, der blev drevet sydpå. Dette holdt sig til 7o, da fedning og salg af svin "efter levende vægt" blev bøndernes vigtigste indtægtskilde." 54)

Kartoffelavlens og svineavlens udbredelse er de to mest markante ændringer på landbrugsområdet indtil slutningen af århundredet. Mergling er det desværre ikke muligt at sige noget bestemt om. Nogle begyndte, men hvor mange og i hvilket omfang lader sig ikke afgøre.

Fiskeriet efter opblomstringsårene.

Efter den hurtige opblomstring i 3o'erne og begyndelsen af 4o'rene gik fiskeriet tilbage. I 1843 var der 24 både, som fiskede fra Nymindegab, i 186o kun 11, af hvilke kun 3 kom fra Klitten. [55)]

I sin fiskeriberetning fra sidstnævnte år nævner Schmidt et sted, at han senere skal komme ind på årsagerne til nedgangen. Dette begrænser han dog til at nævne, at "en af årsagerne til havfiskeriets forfald i de senere år er mangel på es eller ialtfald de altfor store bekostninger ved esningen." Hvorfor der er blevet mangel på es, eller hvorfor den er blevet så bekostelig at skaffe, undlader han at nævne. At årsagen ikke skal søges i forbud mod at drage våd i indløbet fremgår dog klart, idet han taler om en paragraf i et lovudkast, der netop sigter mod at indføre et sådant forbud. En indsnævring og forlængelse af strømløbet kan muligvis inddrages som forklaring, idet silden muligvis blev afskrækket fra at søge ind i fjorden, men ellers må en forklaring søges i andre naturændringer, som ikke lader sig nærmere bestemme.

I 186o'erne.

Igennem 186o'erne var fiskeriet ret konstant. Forskellige kilder opgiver bådenes antal, der synes at have ligget omkring 12. [56)] At nedgangen ikke fortsatte, kan måske delvis forklares ved, at man fik bedre og større våd, [57)] således at esen ikke blev for bekostelig. Om der skete andre forbedringer vides ikke.

Afsætningen skete som tidligere dels direkte til oplandet dels til salterier. Disses andel var ikke konstant år for år, men varierede mellem 1/3 og 1/2 af fangsterne. Ligeledes var der heller ikke tale om, at de samme salterier fungerede gennem hele lo-året. Hans Christensen omtales i 1863, hvor hans salteri aftog fangsten fra 2 både, medens 2 mindre salterier hver aftog fangsten fra 1 båd. 4 år efter er det kun Hans Christensen, der nævnes. Han er da gået i kompagniskab med en Jens Pedersen. Dette år, 1867, hvor han aftog 1/2 af fangsterne, nævnes det ikke, hvor mange personer han beskæftigede ved salteriet, men i 63 hedder det "Til dette salteri har der stadig væ-

ret benyttet 3 karle og 2 piger, foruden daglejere når behøves."

Hans Christensen holdt sig ikke til salterivirksomhed alene. I 1865 lod han som et forsøg opføre en iskælder, "hvor han agter til foråret, når her undertiden fiskes lax, helleflyndere, pighvarrer og andre flere slags, at lade disse nedlægge i is, for at kunne bevare i fersk tilstand og når skibslejlighed gives, at sende disse til England for der at forhandles." [58] I årene indtil 7o, for hvilke der foreligger oplysninger om dette forsøg, ses det, at iskælderen intet udbytte gav. - Ukyndighed gjorde, at man det første år ikke fik is af tilstrækkelig god kvalitet, men selvom dette havde været tilfældet, ville det ikke have været nok. - Der fangedes simpelthen "for fåe" af de eftertragtede fisk. - Antagelig har Hans Christensen troet at kunne opkøbe bl.a. de ørreder og laks, som drejerne fik i deres våd, men mængden var så lille, [59] at de solgtes ferske til høje priser.[6o] De mindste brugtes i fiskerlejet selv, hvor det ellers galdt at: "Saltet og røget fisk brugtes mest, dog ikke laks eller ørred, som fiskerne ikke mente at have råd til at spise." [61]

Hvorvidt Hans Christensen også stod bag et andet forsøg indenfor fiskeriet kan ikke siges. I 1868 noteredes det, at skibenes antal var forøget med skonnerten Marie, der skal benyttes til fiskeri på havet. - Allerede året efter blev forsøget opgivet, og Toldbetjent Hedegaard skriver i sin indberetning: " Det i dette år påbegyndte fiskeri i Nordsøen med skonnerten Marie, der faldt så uheldigt ud, for største delen forårsaget ved værits ugunstighed og tillige skibets s ubekvemhed til dette brug, er nu aldeles opgivet for det første med dette skib, ..." Skibet skal bruges til fragtfart, men vil formentlig blive solgt til et andet rederi, andetsteds. - Er dette det første forsøg på mere havgående fiskeri? På fiskebankerne? Svarene kendes ikke. [62]

Efter 187o.

Havfiskeriets udvikling fra 187o indtil 19oo var præget af flere forhold. Blandt disse må fremhæves: Jernbanens åbning i 1875, vanskeligere besejlingsforhold p.g.a. gabets vandring, teknologisk udvik-

ling, konkurrence fra andre fiskere og Esbjergs grundlæggelse og udvikling som fiskerihavn.

Hans Christensens forsøg i 6o'erne på at ise fisk blev senere taget op af andre. Da jernbanen over Varde og Ringkøbing blev åbnet, skabtes helt nye muligheder for fiskeeksporten.[63] Med hestevogn kørtes de isede fisk den omtrent 4 mil lange vej til Varde og sendtes videre herfra med tog. Afsætningen af fersk fisk kunne nu ske til langt større markeder og til større priser, end når der solgtes til salterierne. - Skønt disse, når en stigende andel af fangsten eksporteredes i fersk tilstand, ikke længere behøvede den samme arbejdskraft, gik sognet af den grund ikke glip af arbejde med afsætningen. Der blev arbejde om vinteren med at skære is, og nogle fandt arbejde som fragtkuske ved at køre fisken til Varde.[64]

Gabets stadige vandring sydpå var det store problem. År efter år blev der et stadigt længere stykke at sejle, før fiskerne kunne komme ud på havet og fiskepladserne. Afstanden fra Nymindegab by og ud til gabet blev til sidst henved 1 mil. - Fiskere fra Houstrup og Henne flyttede da deres boder længere ned ad strømmen og dannede et nyt fiskerleje nær udløbet, men for de fiskere, der boede nær Nymindegab by, var dette for upraktisk, afstanden til hjemmet ville blive for lang.

Hvornår denne deling af det oprindelige fiskerleje er sket, kan ikke siges med bestemthed, men når Hans Christensen i 187o oplyste, at der kun var 5 fartøjer ved Nymindegab, det følgende år måske kun 2, er det nærliggende at antage, at delingen er sket omkring 7o.[65] I 78, hvor delingen var sket, var der 5 både ved hvert af de to fiskerlejer.[66]

Det lange smalle udløb gjorde, at der til tider ikke var afløb nok for fjordens vand, og følgen blev store ødelæggelser ved oversvømmelser. Landbrugere, der havde lodder, som kunne trues af oversvømmelserne, ønskede derfor en regulering af udløbsforholdene. En sådan ville også de fiskere, der var forblevet i det gamle fiskerleje, hvorimod fiskerne ved gabet ingen ændringer ønskede. - Disse modsatte interesser resulterede i en del andragender, og resultatet blev,

at der i 189o bevilgedes penge til en gennemgravning af tangen lidt nord for Nymindegab Kro, omtrent ud for Gødelkanalen, samt til en lukning af det sydlige gab med en dæmning. Det nye udløb blev gravet 91-92, og de sydlige fiskere flyttede tilbage til Nymindegab by. 67)

Skønt ændrede var udløbsforholdene stadig ikke tilfredsstillende, og de, der havde set hen til en opblomstring af fiskeriet, skuffedes. Udløbet lukkedes flere gange af sandbarrer i havet, og i 98 blev der stationeret en sandpumper "Nymindegab", som skulle klare forholdene. På trods af sandpumperen var udløbet i flere perioder efter 19oo lukket, og der var store udsving i fjordens vandstand.

Konkurrence.

Naturforholdene var ikke ene om at bringe vanskeligheder. Fremmede fiskere, engelske og tyske, havde siden sidst i 6o'erne fisket med sejltrawlere langs den jyske vestkyst, bl.a. på Horns Rev. De fiskede i flåder og kunne dække et stort område. Kystfiskerne kom derved i vanskeligheder. Langlinerne kunne blive revet over af trawlene og drive væk, og endnu værre, trawlene ".....forjog rødspætteynglen, der især udgjorde torskens og kullerens føde." 68)

Senere i midten af 8o'erne og 9o'erne blev sejltrawlerne afløst af damptrawlere, som kunne gå tættere ind under land, sejlede hurtigere, og hvis trawl tog hårdere.

At trawlerne virkelig gik tæt ind under land ses klart, når Jacob Høy, der som dreng boede ved Houstrup, fortæller, at han og broderen sommetider for sjov råbte ud til de fremmede fiskere, at de skulle komme ind, brødrene ville med. - Der var dog den tanke bag, at de, hvis fiskerne virkelig skulle høre dem, kunne nå at smutte væk. - Flåderne var store, undertiden kunne der tælles over loo skibe i en enkelt. 69)

Dette fiskeri udgjorde en trussel for kystfiskerne, der ikke kunne gå langt fra land i deres åbne både. I 96 hedder det i et foredrag: Kystfiskerne ser ikke med blide øjne på de fremmede gæster, som ofte ligger på de gode fiskepladser. For nogle år tilbage så man endog jævnligt, at kystfiskerne i

lange perioder, når fisken stod nær landet, end ikke kunne tænke på at sætte deres liner indenfor det danske søterritoriums grænse, ..." [70] - I den sidste henseende var der i 96 sket store fremskridt. Loven var blevet mere kendt og kontrollen med overtrædelser skærpet.

Konkurrencen betød ikke alene, at det blev vanskeligere for kystfiskerne at fiske i fred, eller at der blev flere om de gode fiskepladser. Trawlerne ødelagde eller forringede bundforholdene i de områder nær kysten, hvor fiskerne i deres åbne både tidligere havde fisket. De blev derfor tvunget til at gå længere ud og fiske, med større risiko for båd og mandskab.

Dette er utvivlsomt hovedårsagen til de forbedringer, som skete indenfor fiskeriets teknologi.

Den største forbedring skete ved, at fiskerne begyndte at skaffe sig både med dæk, sikrere både, som kunne gå længere ud, og med hvilke der kunne fiskes i hårdere vejr.

Forsøg.

Som vist var der allerede i 68 gjort forsøg med fiskeri med skonnerten Marie. Dette forsøg blev opgivet allerede samme år, men det synes at være blevet fulgt af andre. Skønt oplysningerne herom er yderst sparsomme, fortjener de alligevel at nævnes her, da også de viser, at der var et ønske om at forbedre fiskeriet, så man kunne fiske længere til havs og længere tid af året.

I sporteljournalen er under 17/7 187o indført sluppen, Varde og Lønne, hjemsted Lønne, skipper S.J.Høy af Lønne, bestemmelsessted: Fiskeri. 12/7 1871 er skib og skipper anført, stadig med fiskeri som bestemmelsessted, men i de tre følgende år, 72, 73 og 74 er T.C.Lodberg skipper, og skibet går i fragtfart til Norge og England. I 74 anføres Lodberg [71] også som skipper på dæksbåden Søblomsten, med hvilken han 1/4 går på fiskeri. - Hvorvidt også Søblomsten blev opgivet som fiskefartøj, er ikke til at sige, men forklaringen på, hvorfor Marie og Varde og Lønne blev opgivet, er klar: De var for store. Marie var på 19, Varde og Lønne på 8 commercelæster. Søblomsten var kun på 3,49 commercelæster. [72.]

Forbedringer.

Forskellige forsøg med løse luger og dæk over dele af bådene førte til, at den første egentlige dæksbåd blev bygget i 1886. Den blev bygget af bådebygger og husmand Peder Aae i Vesterlund og fik naturligvis nok navnet "Prøven". [74] Udover større sødygtighed i forhold til de hidtil anvendte både, udmærkede Prøven og de lignende både, som byggedes efter den, sig ved, at de kunne betjenes af en 4-mands besætning, "endog når de førte fuld es, 24 bakker." I de tilfælde, hvor bådelaget stadig bestod af 5,6 eller 7 mand, blev der dermed større mulighed for at skiftes til at fiske og således for at kombinere fiskeriet med et erhverv i land. - For dem, der var i et bådelag med kun 4 mand, kunne udbyttet øges.

En anden forbedring var en ændret og øget sejlf øring samt en indskrænkning af årernes antal til 2.

Bådene havde hidtil været forsynet med sidesværd for at forhindre afdrift, men disse, der var tunge og besværlige, blev afløst af sænkekølen, der, når bådene skulle trækkes i land, kunne trækkes op.

Disse og andre forbedringer var selvsagt ikke et resultat af Lønnefiskeres eller Nymindegabfiskeres dygtighed, alene. Flere steder langs kysten skete der ændringer og forbedringer. Fiskerne fra Holmslands Klit rejste omkring 1885 til Harboøre og købte både, da man dér havde en ny bådtype, sjægten. Den var på 2-3 tons, men blev forlænget og senere forsynet med dæk. [75] Sjægterne var hurtigtsejlende og man kunne benytte sejlene under røgtningen, af hvilken grund det var tilstrækkeligt med et mandskab på kun 4-5 mand. [76]

Anlæggelsen af Esbjerg havn, [77] der blev besluttet i 1868, kom også til at betyde meget for fiskeriet, som fra 7o'erne også skete herfra. I 78 blev der her dannet et fiskeriselskab, som købte et par norske både og også lod en båd bygge. Mange af de første, der fiskede fra Esbjerg, var folk, som tidligere havde fisket fra Nymindegab og som stammede fra Klitten eller fra sognene heromkring. I 87 var der 47 dæksbåde, som fiskede fra Esbjerg, og man kan ane en parallel til den udvikling, som var sket i Nymindegab: I de første år er der udelukkende tale om tilrejsende fiskere, som fisker forår og efter-

år og tilbringer resten af året hjemme eller på arbejdsvandringer. - I Esbjerg blev der dog, i modsætning til ved Nymindegab, skabt ordnede forhold for fiskeriet. År 1886 byggedes den første fiskerihavn, fiskerne bosatte sig omkring havnen, og dér, hvor de mange fiskere var samlet, skete der en hurtig udvikling. - Indtil 87 blev der fisket med liner og kroge, men så kom fiskere fra Vendsyssel ned til Hornsrevområdet med snurrevåd, og Esbjergfiskerne lagde deres fiskeri om til snurrevådsfiskeri, efter rødspætter. Derved udvidedes fiskesæsonen, da snurrevådsfiskeriet også kunne drives om sommeren.

I de følgende år begyndte fiskere fra hele Vestkysten at strømme til, og i årene 189o-191o kom der store forbedringer. Blandt andet indførtes dampspil, bådene blev motordrevne, først med cycleskrue siden med stævnskrue og en ny bådtype, hajen, med hvilken det var muligt både at sætte våddet og trække det ind igen uden brug af jolle.

Udviklingen i Esbjerg kunne selvsagt ikke gå for sig uden, at også fiskere, der normalt fiskede fra Nymindegab, blev berørt heraf. Nogle fandt det mest fordelagtigt at tage til Esbjerg og fiske derfra i stedet for at forblive i Nymindegab, hvor havne- og transportforhold var så dårlige. Andre forblev ved Nymindegab, men lærte og optog de nyheder, som kom fra Esbjerg.

Fjordfiskeri.

Ikke kun indenfor havfiskeriet kom der en udvikling i gang. Også fjordfiskeriet tog et opsving, dels på grund af de vanskelige forhold for havfiskeriet,[78] dels som følge af at eksporten til Tyskland blev åbnet.[79] Mange opgav havfiskeriet.[78]

Det var især ål, der kunne sælges. Ål var hidtil hovedsagelig blevet brugt i husholdningerne, men omkring 188o startedes en eksport af levende ål, og priserne blev bedre.[8o]

Ålen fangedes med liner og kroge, ruser og om sommeren med slæbevåd. Fiskeriet intensiveredes stadig, flere nye fiskeredskaber blev opfundet. - Det

stadigt stigende fiskeri på fjorden førte til at brug af redskaber af trawl-karakter blev forbudt: Tromlegliben blev opfundet i 189o, men forbudt 1½ år senere. Skovlvåddet blev ligeledes opfundet og forbudt 1 år senere. - Det øgede fiskeri medførte, at der måtte skabes ordnede forhold, og i 1892 indførtes en fiskerivedtægt for fiskeriet i Ringkøbing Fjord [81] og der ansattes to fiskeribetjente til at påse, at vedtægten blev overholdt. Den ene stationeredes i Ringkøbing, den anden på Bjerregård, Holmslands Klit. Han skulle bl.a. se efter, at der ikke blev drevet ulovligt sildefiskeri i Nymindestrømmen eller ved dennes udløb i havet. Den lange afstand til Bjerregård gjorde dog, at denne kontrol ikke kunne få synderlig virkning. [82]

Udover fiskeri efter ål lader det til, at fiskeriet i fjorden på forskellige tidspunkter har været rettet mod andre fisk. Klinting omtaler således, at laksefiskeriet i årene 188o-85 var "det mest lønnende". [83] I årene lige før århundredeskiftet nåede udbyttet af ålefangsten sin højde, idet der var opdaget et marked for små ål i London. [84] Dette gav stødet til, at fintmaskede åleruser, åledrivvåd, tromleglib og skovlvåd blev benyttet. Som ovenfor nævnt blev de to sidstnævnte hurtigt forbudt.

Også sildefiskeriet gav til tider stort udbytte, men med fiskerivedtægterne sattes der snævre grænser for benyttelsen af våd, og dette fiskeri tabte i betydning. [85]

I hvor stort et omfang indbyggerne i Lønne sogn udnyttede disse muligheder for fjordfiskeri kan ikke afgøres. Den ovenstående beskrivelse er i overvejende grad baseret på beskrivelser af fjordfiskeriet, set fra Klitboernes side. Dog kan der ikke herske nogen tvivl om, at den sydlige del af fjorden for mange, især husmænd i de omliggende sogne, har været brugt, måske fortrinsvis til husbehov, men også med mulighed for at kunne tjene noget ved salg. - Dette kunne bl.a. ske til købmanden i Nymindegab, der var fiskeeksportør. - Enkelte, som drev havfiskeri, kunne om sommeren drive fiskeri på fjorden og på den måde, uden at gå over i andet erhverv, opretholde eksistensen - som fiskere. [86]

EN NY TID - SPECIALISERING..

Landbruget - selvstændigt erhverv.

Abningen af Gødelkanalen kan nok siges at markere indgangen til en tid, hvor udviklingen indenfor landbruget skulle komme til at forløbe hurtigere, men det varede mange år, før ændringer og nyheder for alvor kom til at slå igennem.

Arealudvidelser jordforbedring.

Indtil århundredskiftet kom de største ændringer fortrinsvis til at bestå i en udvidelse af de dyrkede arealer. I 1861 var det besåede areal på 271 tdr. l. og af agermarken benyttedes 241 tdr. l. til græsning. I 1896, 35 år senere, var tallene henholdsvis 458 og 564 tdr. l. Engarealerne var indenfor samme tidsrum øget fra 333 til 423 tdr. l.

Stigningen i det dyrkede areal blev ikke modsvaret i en stigning i antallet af gårde, dvs. ejendomme over 1 td. htk. Antallet af disse var nogenlunde konstant, hvorimod der skabtes flere mindre ejendomme. Det var fra disse ejendomme den største nyopdyrkning skete, selvom også gårdmænd udvidede det dyrkede areal.

Chr. Graversen.

Et eksempel herpå er den tidligere omtalte Christen Graversen, i hvis erindringer der også er oplysninger om detaljer i arbejdet med nyopdyrkningen.

Efter som ugift ung mand i nogle år at have fisket med faderens 5-mandsbåd, taget på høslet i marsken, hjulpet til derhjemme med efterårsarbejder og hjelmplantning og efter at have været indkaldt i 3-årskrigen, blev han i 1851 gift med en gårdmandsdatter fra Houstrup. Svigerforældrene var gamle og de unge overtog gården; men da svigerfaderen kunne og ville hjælpe til ved driften, syntes han, at "jeg kunne tjene noget ved fiskeriet ..." - "I foråret fra 1. april til St. Hansdag skulle der tjenes ved fiskeriet. Jeg og min svoger Niels Gundesen, som boede nabo til os, vi var hver den halve tid, hveranden uge ved Nymindegab med en 6-mandsbåd til fiskeri og tjente en ret antagelig forårsløn, der blev jo ikke sat så meget ind på agerbrug dengang." - Dette blev ved i 3 år, men i 54 blev han uventet genindkaldt til flåden, og skønt han søgte at skaffe en

stedfortræder, lykkedes det ikke. Han blev dog hjemsendt september samme år, heldigt, idet han derved netop kunne nå at deltage i hjelmplantningsarbejdet, der begyndte først i oktober.

Svigerfaderen døde i 1856/57, og Christen Graversen, der imidlertid var blevet far til 3 døtre, begyndte at forbedre landbruget og at opdyrke. - Ved hjælp af pilerender, smalle render beregnet til overfladedræning, drænede han og kørte et gammelt dige ud og blandede det i den moradsagtige jord, der var under opdyrkning. - En af markerne "...lå med høje opløjede agre", som han, da vandafledningsforholdene var blevet bedre, jævnede ud og merglede. - Også forten[1a)] opdyrkedes ved hjælp af mergel og til denne brugtes også "... en del fiskesovs, som var meget probat, og kunne fås i fisketiden for en billig penge, et læs for 1 rigsdaler; det blev spredt over ageren ganske tyndt og nedpløjet til havre, som groede meget ferdig." Når der kun blev spredt et tyndt lag fiskeaffald, må det skyldes, at for meget af dette giver lejesæd. - Ved mergling og dyrkning af forten blev det muligt at holde 6 køer, som gav en god indtægt ved salg af smør. Dette kunne de, på grund af konens dygtighed, altid få en god pris for.

Det anes, at der her er tale om en husholdning af foregangskarakter, når Christen Graversen skriver, at de også anlagde et lille vandmejeri, med blikspande og afkøling med vand.[1b)]

Efter mange års arbejde med jordforbedringer solgte han forten, der lå for langt fra gården, men købte til gengæld en trediedel af en anden gård. Det skete i 1875. 1886 købtes 5 tdr. l. og dette gav i det hele et samlet areal på 12 tdr. l, lige øst for gården. Hertil kom 1½ td. l. eng i Nebel Mærsk og 2 tdr. l. eng i Bork Mærsk. Imellem 78 og 97 solgtes Klitlodderne til staten, til anlæggelse af statsplantegen. Det drejede sig om ialt 132 tdr.l.

Brugen af fisk i forbindelse med nyopdyrkning omtales også af andre, således af Jacob Høy i hans omtale af en hedeopdyrker, der også var fisker. Hede, "Det var stive sager at arbejde med, men han brugte bodmæddingen, der bestod af fiskeaffald og søstjærner og sneglehuse og hvad andet, der kom ind med

Krøgelinerne. Det kunne også være drejet mængder af sild, som næsten ingenting kostede, ja var ofte usælgelige og blev brugt til gødning."[2]

Christen Graversen omtaler også dyrkning af lupiner, som han "så småt" begyndte med på en mark, der til gengæld ikke fik tilført så megen gødning. Lupiner og anden grøngødning som spergel og boghvede, der nedpløjes for at øge jordens kvælstofindhold, nævnes også af C. Mathiesen, der omtaler det som noget, der i 1881 var aflagt de fleste steder, men som stadig bruges i sognene ved havet, med deres sandede jorder.[3] Arealtællingerne fra før århundredskiftet viser dog, at lupiner og boghvede slet ikke dyrkes og spergel kun i meget ringe omfang; i 1881 1896 udgjorde arealer tilsået hermed ca. 4% af det totale besåede areal.

Et andet middel til jordforbedring, brug af brak, synes heller ikke at være blevet taget op i Lønne sogn i noget omfang af betydning.[4] Kunstgødning kom frem på denne tid, og forbruget heraf var stigende indtil 1876-77, hvor der kom et tilbageslag. Det meddeler Mathiesen,[5] men det er et spørgsmål, om ikke hans oplysninger er mere repræsentative for forholdene inde i landet, på de bedre jorder. I Lønne og andre kystsogne har forbruget formentlig været begrænset. Det kostede penge at skaffe kunstgødning. - Gødning af anden art, benmel, kom frem i 7o'erne, og brugen heraf fortsatte til henimod århundredskiftet.[6] I forbindelse med benmel er det værd at bemærke, at der er tale om udnyttelse af det kalk, som var indeholdt i slagtede husdyrs knogler, hvilket vil sige en intensivering af udnyttelsen af husdyrholdet. Omfanget af denne udnyttelse havde dog sine naturlige, snævre grænser.

Dyrehold.

Ændringer og udvidelser i sognets husdyrbestand er det muligt i store træk at følge takket være de jævnlige tællinger, som fandt sted siden 1861.[7] - I modsætning til arealtællingerne, i hvilke der ikke skete ændringer, er man dog ved benyttelsen af kvægtællingerne i den uheldige situation, at beregningsgrundlaget, rubrikinddelingen, blev ændret flere gange. Alle tællinger er ganske vist foretaget på samme dato, 15. juli, men indenfor de enkelte dyrearter

er inddelingerne forskellige, idet der regnes med forskellige aldersinddelinger. Hvis beregningsgrundlaget havde været det samme, ville det f.eks. have været muligt at lave opstillinger over udviklingen indenfor koholdet, sohold og fedsvin. Som forholdene er, må en oversigt begrænses til grovere inddelinger og konklusioner. Slutninger m.h.t. hvorledes landbrugsproduktionen var indrettet, hvad der lagdes vægt på, må blive usikre. Da primærmaterialet endvidere kun er bevaret indtil 1881, har det ikke kunnet give særlige resultater at forsøge at følge udviklingen på enkelte ejendomme. 8)

Udvidelsen af det dyrkede areal fordrede også en stigning i antallet af trækdyr.

Trækdyr: Heste/Stude.

Når talen er om heste er der ingen tvivl om, at de har været brugt som trækdyr, men anderledes forholder det sig, når talen er om stude. I tællingerne skelnes ikke mellem stude, der benyttes som trækdyr, og stude, der holdes til opfedning. Når antallet af stude derfor er stigende fra 1861 til 1919, er dette altså ikke ensbetydende med, at flere og flere.agede med stude. - Meddeleres oplysninger, der rækker tilbage til århundredskiftet, kunne tyde på, at de sidste studeforspand forsvandt i det første årti af dette århundrede, og at stigningen i antallet af stude over 2 år derfor må skyldes øget fedning. 9)

Fåreholdet.

Efter en stor fremgang i årene mellem 1861 og 1881, en fremgang, der bl.a. synes at være forårsaget af øget fedning, skete der en brat nedgang i bestanden i årene indtil den næste tælling i 1893. - Nedgangen var forårsaget af statens opkøb af hedestrækninger til brug for anlæggelse af en plantage, dvs. indskrænkninger i de arealer, som hidtil var blevet benyttet til fårenes græsning. Nedgangen fortsatte indtil slutningen af perioden, og det ses, at især fedningen blev indskrænket.

Svineholdet.

Når C. Mathiesen i 1881 skrev, at fedning og salg af svin fra omkring 7o blev bøndernes vigtigste indtægtskilde, kan han ikke have tænkt på forholdene i Lønne sogn, men kun på forholdene i sognene inde i land med de bedre jorder og større kornavl.

I Lønne svingede svineholdet meget. Indtil tællingen i 1898 var antallet af søer ikke på over 11, medens antallet af svin til fedning var så begrænset,

at der kun kan være tale om fedning til brug i egen husholdning, ikke til salg. - Det var ændret fuldstændigt i 1898. Da var der 68 søer og ikke mindre end 96 fedesvin over 6 måneder, samt 334 grise under 4 måneder. Hvorfor denne pludselige fremgang siden sidste tælling i 93? Det kunne være fristende at antage en fejl i tallene, især da der ved de følgende tællinger atter kun var få søer og et antal smågrise og fedesvin svarende til, hvad man kunne forvente blev brugt i husholdningerne.

Kvæghold.

For den vigtigste del af husdyrene, hornkvæget, er udviklingen vanskelig at analysere. Det samlede antal var ganske vist stigende perioden igennem, men fordelingen mellem køer og ungkvæg er usikker på de forskellige tællingstidspunkter. At der skete en vækst i koholdet er dog tydeligt. I 1861 havde der været 24o køer, i 19o9 var der ialt 326 køer. Af fremgangen faldt halvdelen i tiden indtil 98, resten i de næste 11 år, hvilket hovedsagelig må skyldes den begyndende roedyrkning efter århundredeskiftet.

Når lige ses bort fra antallet af heste og stude over 2 år, viser kvægtællingen i 1919 indskrænkninger indenfor alle dyrearter. Forklaringen herpå er den for hele landet gældende, at der i slutningen af krigsårene kom mangel på foderstoffer og kunstgødning, og den store husdyrproduktion var ikke længer mulig.[10]

Fremgangen for landbrugserhvervet skyldtes ikke alene den kvantitative øgning af det dyrkede areal og antallet af dyr. Disse var måske endog de mindst betydningsfulde årsager til fremgangen. Vigtigere, eller lige så vigtigt var, at der i slutningen af århundredet kom en række forbedringer, som øgede værdien af det producerede.

Mejeri.

Oprettelse af andelsmejerier var nok den største og mest markante forbedring. - Købmænd var allerede i 6o'erne begyndt at opkøbe smør efter kvalitet,[11] men på de enkelte ejendomme, med de små besætninger, var det svært at producere smør af høj, ensartet kvalitet. Andelsmejerierne blev vejen. Det første åbnedes i Hjedding, Ølgod sogn i 1882, og kun 3 år senere byggedes mejeriet i Nr. Nebel, et vidnesbyrd om den betydning den animalske produktion havde på egnen.

Hvad udbyttet ved at lade mælken behandle på mejeriet har været i kroner og ører i forhold til, hvis den var blevet behandlet hjemme, kan ikke siges. At forskellen må have været betragtelig, kan der ikke herske nogen tvivl om, da landmanden ellers ikke ville være gået ind på de betingelser, der var forbundet med at levere mælk til mejeriet. I vedtægterne[12] for Nr. Nebel fællesmejeri bestemtes det, at leverandørerne skulle levere al deres mælk, i det mindste i de tre første år. - Fodring var der også bestemmelser om: Malkekøerne skulle fodres forsvarligt og i den tid, hvor de stod på stald, skulle der for de køer, der malkede mindst 3 pund mælk dagligt, tilsættes mindst 1 pd. rapskager til foderet. Hvis man brugte mere end 1 skæppe rodfrugter dagligt pr. ko, skulle der tillige gives kraftfoder. Rug, ærter, vikker og spergel i moden tilstand måtte der ikke fodres med, ligesom heller ikke med fordærvet foder.

På mere end én måde kaster disse bestemmelser lys over forholdene og vilkårene for kreaturholdet på denne tid. De lader ane, at den tid ikke var fjern, ja, måske endnu på enkelte ejendomme nærværende, da kreaturerne kunne betragtes som "skrantninger",[13] som fodredes med hø og halm. De viser, at der var vilje og viden til at ændre og forbedre fodringstilstanden, men at dette krævede indkøb af indførte foderstoffer. - Mejeriet forhandlede selv rapskager, og skønt der vel kunne ydes kredit, har mange landmænd i begyndelsen formentlig været uvillige til at købe foder. Det havde de hidtil været selvforsynende med.

Forædling.

Andre forbedringer i udbyttet skyldtes forædling af dyreracerne. Den årlige gennemsnitsydelse pr. ko var i 1881 for hele landet omkring 1600 kg. og i 1914 2750 kg. mælk. Fedtindholdet i mælken, og dermed muligheden for smørproduktion fordobledes.[14] Disse tal viser udviklingen for landet som helhed. Hvorledes udviklingen er sket i sognene omkring Nr. Nebel får man indtryk af, når P.H.Moos, der fra 1896 til 1921 var præst i Nr. Nebel og Lydum sogne, skriver, at landbrugsforholdene var tilbagestående i forhold til landbrugsforholdene på Bornholm, som han kom fra, men inden han rejste i 21, var der meget forbedret: "Da

var Nr. Nebel dyrskue førende i henseende til korthornskvæg og jyske heste, sagde konsulenterne." [15] Sammenligningen mellem Bornholms og Nr. Nebels landbrugsmæssige stade er problematisk, men at udviklingen efter 1896 gik stærkt, er der ingen tvivl om.

Også jernbanen er en af de faktorer, som medvirkede til at gøre landbruget mere indbringende. Kornpriserne stabiliseredes ved at der på grund af billig fragt kunne tilføres korn udefra. - Indtil 1897 var der bestemmelser om billig fragt af mergel med statsbanerne, men det er tvivlsomt, om Lønneboere har kunnet drage fordel heraf. Afstanden til Varde var antagelig for lang. Efter 97 ændredes dette til direkte tilskud til mergeltransport til de mest trængende egne. Varde-Nr. Nebelbanen, der åbnedes i 1903, var blandt de baner, der fik størst andel i dette tilskud.[16]

En anden virkning var, at dyr, der transporteredes med jernbane, ikke led så stort et vægttab, som når de skulle drives ad landevejen. [17]

Nyminde Plantage.

Inspirationskilderne til de mange forbedringer var flere, og mand og mand imellem snakkede man om de nyheder, man havde læst eller hørt om, eller som man kunne se i omegnen eller i selve sognet.

Anlæggelsen af Nyminde plantage spillede en stor rolle. Staten besluttede i 1890 at opkøbe store hede- og klitområder i sognet, ligesom man var begyndt 10 år forinden i Henne sogn, til anlæg af en plantage. De store ekstensivt udnyttede områder var ikke dyre, og for ejerne blev den eneste øjeblikkelige følge, at fåreholdet måtte indskrænkes og de fik udbetalt nogle penge, som eventuelt kunne investeres i ejendomsforbedringer. Samtidig med salget slap de for udgifterne til sanddæmpningsarbejdet, der for 1/6 dels vedkommende påhvilede lodsejerne.

For sognet som helhed betød plantagen, at der udefra tilførtes kapital og at der i forbindelse med plantning, anlæggelse af veje, senere skovning og nyplantning, skabtes nye arbejdsmuligheder. Disse blev ikke udnyttet af voksne, fastansatte skovarbejdere,

men af et bredt udsnit af befolkningen. - Husmænd med heste kunne tjene penge ved at køre, og selve plantningsarbejdet blev ofte foretaget af børn, efter at plantehullerne var gravet af voksne. Om brug af børn ved tilplantningen af den nogle år forinden anlagte Blåbjerg Plantage, skriver Klinting: 'Der blev arbejde for børnene med at plante, og der var penge at tjene." Plantøren ville gerne have børnene i arbejde, fordi de i reglen var mere samvittighedsfulde end de voksne. "Der var dage om forår og efterår, da jeg manglede mange børn i skolen, og når jeg spurgte efter dem, hed det sig, at de plantede." [18]

Som plantage krævede områderne en større arbejdsindsats, end de før havde gjort, men det forventedes ikke, at de skulle være selvbærende, endsige give overskud, og der var således i realiteten en stadig tilførsel af kapital til sognet. - Da plantagen var vokset, gav den, udover mulighederne for arbejde, også muligheder for billigt brændsel, skovningskvas og træ.

Det er rimeligt at mene, at plantagen, da den voksede til, også fik klimatiske virkninger. Vestenvinden afbrødes, og afkølingen af jorden blev mindre. Vandafledning i plantagen og på markerne betød også, at der ikke længere var så mange steder, hvor vand kunne samles og om foråret holde på vinterens kulde. Vækstsæsonen blev dermed forlænget.[19]

En helt anden ting, og måske endnu mere betydningsfuld, var, at der blev ansat en plantør ved plantagen. Han kom udefra og havde kendskab til og gjorde brug af nye landbrugsmetoder. Det fik særlig betydning, da han ikke blot forestod arbejdet i plantagen og den dertil knyttede planteskole, men også drev eget landbrug. Dette blev et "mønsterbrug, blev kalket og fik kunstgødning". Udgifterne til kalk og kunstgødning betaltes af staten. [20] Som han var foregangsmand på andre måder, var det også ham, der anskaffede den første "høstmaskine".

Plantøren var ikke ene kilde til inspiration. Hans situation var i flere henseender ulig bøndernes og de kan derfor have haft svært ved at følge ham. - Efter ophold på høj- og landboskole kom de unge hjem, fyldt med nye ideer.

Niels Pedersen.

En af dem fra Lønne, der havde været på skole, var Niels Pedersen, hvis fader havde en stor gård i Lønne by på ca. 5o td. l. samt store engpartier.[21] Niels Pedersen var født i 188o og efter en barndom og ungdom hjemme, hvor han bl.a. deltog i plantningen og en tid havde kørt fragtfart med fisk til Varde, kom han i 96-97 på Testrup Højskole. I 1899 og 19oo var han indkaldt, som gardist, og kom derefter på Ladelund landbrugsskole.

"Da jeg kom hjem fra landbrugsskolen, hvor vi blev indprentet, at det første og store bud i loven er mergling og vandafledning, og jeg gav mig straks pligtskyldig i lag med begge dele."

Vandafledningen skete ved brug af pilerender og åbne grøfter. Om brug af drænrør kunne der ikke være tale. De var for dyre.

Efter at Varde-Nr. Nebelbanen i 19o3 var blevet åbnet, kunne der nu købes store mængder mergel til rimelige priser. Den kom fra Rindum ved Ringkøbing og var af langt bedre kvalitet, havde større kalkindhold, end den mergel, man hidtil havde brugt, som gravedes i omegnen. - Åbningen af Nr. Nebel-Tarmbanen i 1913 satte endnu mere skub i merglingsarbejdet.[22]

Roer.

Niels Pedersen var en af de første, om ikke den første, der begyndte med dyrkning af roer.[23] Da havde roedyrkning været kendt og almindelig brugt i henved en snes år i sognene længere inde i land, og i Henne havde der allerede i begyndelsen af 8o'erne været enkelte ejendomme, der havde roer. Almindeligt blev det dog først, efter at Niels Pedersen var begyndt, i det første årti efter århundredskiftet. Da engenes tilvækst fra slutningen af 18oo-årene næsten var hørt op, måtte et øget kreaturhold også stille krav til jordforbedringer og nye afgrøder, som kunne medvirke til at frembringe det nødvendige vinterfoder.

Indføringen af roer i dyrenes vinterfodring medførte, at gødningen blev mere våd, og for at opsamle aljen og bevare mere af gødningskraften blev der i de følgende år opført aljebeholdere og møddingshuse mange steder.

I årene efter århundredskiftet kom også de første

slåmaskiner til græs. Når de senere blev forsynet med en aflægger, kunne de også bruges til kornhøsten. - Håndriver afløstes af hesteriver, og andre arbejdsbesparende redskaber indførtes, skønt langsomt. Endnu i slutningen af 2o'erne var der ejendomme, hvor det meste arbejde foregik ved håndkraft,[24] og det var ikke i de første år efter århundredskiftet Niels Pedersen anskaffede slåmaskine. I flere år efter at han var blevet hjemsendt fra militæret, fortsatte de med at tærske med plejl, slå og høste med le og rive med håndrive.

Da mekaniseringen startede, var det, som i andre tilfælde, de større ejendomme, gårdene, der begynd - te. Det var de ejendomme, som havde det største behov for mekanisering og tillige den bedste økonomiske baggrund.

Fiskeriet - selvstændigt erhverv.

At man begyndte at dyrke roer medførte, at det for mange blev vanskeligere at deltage i forårsfiskeriet, idet dette for en del faldt sammen med den tid, hvor roerne skulle luges. For gårdene var dette ikke noget særligt problem, da man herfra for de flestes vedkommende ikke længere deltog i fiskeriet, men for de mindre ejendomme kunne det let blive et valg, om man ville udlægge store arealer med roer og derved afskære sig fra muligheden for forårsfiskeri, eller om rocarealet skulle blive begrænset og fiskeriet fortsættes.

Stillet overfor dette valg har det sandsynligvis spillet en stor rolle, at fiskeriet i årene omkring århundredskiftet blev lagt om.

Torskegarn.

Det hidtidige fiskeri med langline og kroge efter især torsk og kuller blev ikke opgivet, men nye fangstmetoder og et nyt, mere indbringende fiskeri efter tunger kom til. - Nogle år før århundredskiftet var fiskere fra Klitten begyndt at fange torsk med garn,[25] der sattes ud fra kysten og nåede fra bunden og et stykke eller helt op til havoverfladen, hvor de holdtes oppe af flåd. På nogle få år spredtes denne fiskemetode, der særligt egnede sig til

fiskeri tæt ved land. [26] Den indebar den fordel, at man kunne ro ud og sætte sine garn, sejle hjem og forrette nødvendigt landbrugsarbejde, og siden røgte garnene. Der stilledes ingen krav til indkøb af es eller omkostninger i forbindelse med esning, men til gengæld udgifter til redskaber og til opredning af garnene, som let blev filtrede ind i sig selv ved vandets bevægelser.

Tungefiskeri.

Fiskeri med nedgarn brugtes også ved det i de første år efter 1900 påbegyndte tungefiskeri. [27] Tungerne lod sig ikke tage med snurrevåd, og nogle Lønnefiskere tog da til Hundested (heraf navnet "hundetunger"?) for at se, hvorledes man dér fiskede tunger. - Det skete med nedgarn, lodret i vandet stående garn, som fisken skulle filtres ind i. I roligt vejr kunne fiskeriet, dvs. udsætning og røgtning af garnene, foretages af en enkelt mand i en jolle, og da priserne på tunger lå meget over priserne på de øvrige fisk, blev dette fiskeri snart meget brugt, også af folk, som ikke ellers fiskede. [28]

Økonomisk kunne deltagelse i tungefiskeriet betyde meget for en husholdning, og for de, der boede nær Nymindegab, kunne der være en ekstra skilling at tjene ved at rede ned op for folk, som boede længere væk og ikke ville transportere garnene hjem. Også børn kunne rede ned op, og skolens eksamen, der ellers faldt omkring 1. maj, blev rykket 14 dage frem, så børnene kunne få fri. "Om det så var øsende vejr og hårdt vejr, så driver fiskeriet. Og det var jo et erhverv, der skulle passes i den tid der, så skulle børnene hjælpe til det de kunne - så skulle der redes ned op." [29]

Tungefiskeriet varede fra sidst i april, først i maj, til omkring 1. juli.

Udløbsforholdene.

Mens tungefiskeriet, på grund af den relativt store indtjening, der kunne forventes ved deltagelse heri, fik en hurtig opblomstring, var de generelle vilkår for fiskeri fra Nymindegab ikke gode.

Det var stadig udløbsforholdene, det var galt med. Den stationerede sandpumper formåede ikke at holde udløbet åbent hele tiden, i flere måneder kunne det være lukket. For fiskerne, der gik ud fra Nymindegab, kunne det være alvorligt nok, men de udgjorde trods

alt kun en lille del af de mange, som havde interesse i ordnede udløbsforhold. Landmændene langs fjorden var de fleste, og da det skønnedes, at der bedst kunne skabes ensartede vandstandsforhold ved anlæggelse af et nyt udløb nordligere på Klitten, blev det resultatet. - Jeg skal ikke komme ind på alle enkelthederne omkring den meget komplicerede udløbssag, men blot nævne hovedtrækkene i udviklingen. 30)

I marts 1910 blev åbningen ved Hvide Sande gennemført, samtidig med at Nymindegabudløbet ved Gødelen holdtes åbent ved sandsugerens hjælp. - En stormflod november 1911 brød stykker af tangen, så Hvide Sande udløbet blev alt for stort, og følgen blev betydelige saltvandsoversvømmelser. Nymindegabudløbet sandede til, og først i 1915 løstes udløbsforholdene ved, at Hvide Sande udløbet lukkedes, og et nyt udløb, ud for Gødelkanalen, åbnedes.

Fiskeriet i de sidste år.

Det lader til, at fiskeriet har ligget næsten stille, at de fleste, som kunne, tog andre steder hen i den periode, hvor Nymindegab var lukket. Fra 1916 begyndte det dog igen og, som det hedder i en samtidig begejstret udtalelse: "Igen ser man Fiskerbådene - de hjemlige såvel som fremmede passere udløbet til Vesterhavet og vende tilbage igen med rige fangster af fisk." 31) Indtil 1910 havde det kun været mindre både, som kunne passere ind i Nymindegab, men efter 1910 og også efter 1916 kunne også større både, på 13-16 tons, fiske herfra. 32)

Afsætningen af fangsterne skete siden slutningen af 1800-årene i mindre grad direkte til bønder, som selv kom og hentede deres fisk. I stedet opkøbte forskellige fiskehandlere, husmænd boende nærved, fangsterne og solgte dem på egen risiko. Systemet med løbere fandtes ikke mere. - Eksport af fisk kunne de største af fiskerne selv forsøge, men i de fleste tilfælde blev fangsterne leveret til kromanden eller købmanden i Nymindegab, da disse drev fiskeeksport. Priserne var faste for hele året. De bestemtes ved et møde mellem eksportørerne og fiskerne om vinteren, hvor man forhandlede sig frem til næste års priser.

Under disse vilkår blev fiskeriet drevet indtil

1931. Da åbnedes et nyt, sikret udløb ved Hvide Sande; Nymindegab blev lukket, og fiskeriet herfra med større både var slut, hvorimod Hvide Sande snart udvikledes som fiskerby. Dette punktum for Nymindegab som udgangspunkt for et større fiskeri fulgtes af forskellige reaktioner. Enkelte begyndte at fiske fra Hvide Sande, men for flere blev følgen, at de, af årsager jeg senere skal vende tilbage til, indskrænkede fiskeriet til et mindre omfang, med mindre både, men blev i sognet.

"...vi kunne jo ikke andet end at bruge små både, vi satte ud fra kysten. Og vi kunne jo nok flytte til Hvide Sande, men vi kunne jo ikke bære huset derop. Alle dem, der havde ejendomme, landejendomme, og alle dem, der havde huse herude, de var jo bunden til pladsen, det var jo deres næringsvej tagen fra dem,..." 33)

Andre erhvervsmuligheder.

Udover de i den kronologiske gennemgang behandlede erhvervsmuligheder var der andre, som enten ikke er nævnt eller kun antydet. - Når de ikke hidtil er behandlet, skyldes det, at der er tale om erhverv, om hvilke der foreligger yderst få oplysninger og hvis betydning ikke kan anses for at have været stor i den almindelige husstands økonomi. Til tider kan de dog godt have haft større betydning, især for enkelte personer.

Jagt.

Mulighederne for jagt er nævnt, men hvor meget de blev benyttet og med hvilket udbytte er uvist. Der findes mange historier om svimlende jagtudbytter af fuglevildt, og at de store fugletræk, som netop passerede over sognet, har ydet deres bidrag til husholdningen, er givet. Som en detalje ved jagten netop på trækfuglene kan nævnes, at de, i hårdt vejr, flyver lavt og derfor er lettere at nedlægge, - og netop i hårdt vejr var det ikke muligt at gå ud på fiskeri. 34)

Jagten på trækfugle var fri, og det samme gjaldt landjagten, indtil staten opkøbte jord til plantage.

På de opkøbte jorder var jagt forbudt, hvilket dog ikke i begyndelsen blev strengt overholdt. Især kunne her jages fasaner og harer, og skønt det meste vildt er blevet brugt i husholdningerne selv, kunne man også sælge til købmanden, som videreforhandlede det.[35]

Jagten foregik mest med gevær og til eget forbrug. Oplysning om mere profesionelle jægere savnes næsten. Til gengæld var det ikke sådan, at man "tog på jagt". Havde man ærinder i heden og klitterne, f.eks. for at hente tørv, lå geværet bag i vognen, og hyrderne, som hele dagen strejfede om, kunne eventuelt sætte snarer.

Bær.

De uopdyrkede områder kunne også udnyttes på anden vis. Der voksede vilde bær mange steder, blåbær og tranebær f.eks. og ved bærplukning kunne der tjenes en helt pæn dagløn.[36] Da bærtiden netop falder sammen med den travle tid indenfor landbruget, var det ikke muligt for mange at plukke bær. Det blev fortrinsvis folk, som var uarbejdsdygtige eller ældre mennesker, der ikke kunne klare hårdere arbejde, som udnyttede denne mulighed. - Som indtjeningsmulighed er bærplukning først blevet en realitet, da der opstod et marked for bær, da det blev muligt at afsætte dem.

Andre beboere i sognet ville måske godt bytte sig til en kurvfuld bær et par gange om sommeren, men betydeligere mængder blev det først muligt at afsætte, da der kom jernbane, eller da Nr. Nebel udvikledes som "stationsby", oplandsby, i slutningen af 80'erne.

Redningsvæsen.

Af ganske anden art var de erhvervsmuligheder der skabtes, da Det nørrejyske Redningsvæsen oprettedes i 1851. I første omgang kom der ikke redningsstation ved Nymindegab, de nærmeste var ved Bjerregård på Klitten og ved Hennegård i Henne sogn.

I 1857 oprettedes en bådestation ved Nymindegab, og i 1875 udvidedes den med raketapparat;[37] stationen var beliggende ved udløbet og blev, da dette flyttedes i 1891, også flyttet til et sted lige syd for Nymindegab kro.

Ansættelse ved redningsvæsnet var ikke et heltids-

job, men blot et bierhverv. Der var 12 faste folk, inklusive en formand, endvidere en opsynsmand og 4 reserver, og aftale var truffet om, at to spand heste skulle være i beredskab. Redningsfolkene var fastlønnede men fik ekstrabetaling, når de blev kaldt ud, gik strandvagt og var på øvelser.

Skønt der vel ikke var flere strandinger ved Ny - mindegab end andre steder langs kysten, ja, skønt der kunne gå år mellem strandingerne, (jfr. bilag 19) så kunne ansættelse ved redningsvæsnet alligevel regnes som en betydelig ekstraindtægt og en sikker indkomst.

Kun søvante folk fik ansættelse, lodsen, tidligere søfolk og især, fiskere. Ansættelsen betød, at man måtte have sit arbejde i nærheden af stationen, og det blev især bosiddende fiskere og husmænd, der tillige fiskede, som blev ansat. - Arbejde som fisker og ansættelse ved redningsvæsnet lod sig netop glimrende forene. I vinterhalvåret, hvor vejret var hårdt, og der ikke fiskedes meget, skulle redningsfolkene patrullere langs stranden om natten for at holde udkig efter muligt strandende skibe. I sommerhalvåret, dvs. bl.a. også den tid, hvor forårsfiskeriet var bedst, blev denne vagttjeneste overtaget af strandfogederne. - I tilfælde, hvor redningsvæsnet var i arbejde, var det som regel hårdt vejr, og fiskerne var alligevel hindrede i at gå på havet. Noget andet er, at redningsbåden undertiden kunne blive tilkaldt for at bjerge fiskere, som ikke i tide før en storm havde søgt mod land. Derved kunne selve fiskeriet fra Nymindegab komme til at betyde en ekstraindtægt for de i redningsvæsnet ansatte fiskere.

Jeg skal senere komme ind på den betydning, det kan have haft, at der fandtes en redningsstation og dermed en mulighed for fast indtægt for enkelte familier.

Stranderi.

Ganske uofficielle var de indkomster, der kunne skaffes fra havet ved at "bruge" dette på anden måde, ved "stræneri", strandtyveri. Det sidste udtryk virker meget stærkt, især når man ser på den dengang almindelige vurdering af det. - Det ansås normalt ikke for at være moralsk forkasteligt at tage en "pind" ved havet, stranden, skønt det indstrandede tilhørte

staten og skulle samles af strandfogederne, som lod foranstalte auktion over godset.[38]

Hvad der kunne erhverves ved stranderi var næsten uden begrænsninger.[39] Alt kunne drive i land, men den største og vigtigste vare har antagelig været træ, af hvilket store mængder blev indsamlet af strandfogederne og solgt. I enkelte år var de indstrandede mængder heraf så store, at de norske træhandlere ikke havde nogen rimelig afsætning på deres indførte laster, og der det pågældende år derfor kom meget få norske træskuder.[40]

Stranderiet ophørte gradvist henimod slutningen af århundredet, hvilket skyldtes flere faktorer. - Der kom dels flere jernskibe, som gik hurtigt til bunds, og hvorfra der ikke drev større mængder vraggods i land, dels var chancerne for forlis mindre, efterhånden som sikkerhedsforholdene til søs, ved bedre kort, flere fyr, bedre afmærkning etc. forbedredes. - Stranderiet gik også tilbage som følge af, at synet på det ændredes. I begyndelsen af perioden var det ikke anset for umoralskt at bjerge en "pind" ved havet, men det var formentlig betegnende, når Klinting, der omkring 1880 drev strandjagt på måger, indstillede denne jagt, fordi han fik en del bemærkninger om sine "ærinder ved stranden."[41] Forklaringerne på denne ændrede vurdering må bl.a. søges i en ændret økonomi og øget velstand.

Løst arbejde.

Ved de forskellige gennemgravninger af tangen og ved sandpumperen "Nymindegab" var der også arbejdsmuligheder. Sandpumperen gav færre arbejdspladser, som til gengæld havde længere varighed.

Gennemgravningerne gav i et kort tidsrum mange arbejdspladser, og sognet kunne ikke selv stille med tilstrækkelig arbejdskraft. Det meste arbejde ved gennemgravninger og dæmningsanlæg blev, ihvertfald i 1891, udført af omvandrende "børster", som også rejste rundt og arbejdede ved jernbaneanlæggene.[42] Lokalt inkvarterede, som disse var, kunne der for nogle familier være lidt at tjene ved at holde pensionat.

For husmænd og gårdmænd med heste kunne der tjenes ved kørsel, bl.a. med faskiner, lyngknipper til brug ved afdæmningsarbejdet.

ØKONOMI.

Det har hidtil været forsøgt at give en oversigt over og gennemgang af de erhvervsmuligheder, som indbyggerne i Lønne sogn, og i et vist omfang også indbyggerne i de omkringliggende sogne, havde igennem perioden. Det er vist, hvorledes mulighederne ændredes, og der er gjort rede for mange af de faktorer, som kunne virke fremmende eller hæmmende for udnyttelse af de enkelte erhvervsmuligheder. F.eks. gælder det om faktorer som brugsret, bæreevne, krav til kapital, udnyttelsens placering i årets løb, arbejdskraftbehov og andre.

Vilkårene for udnyttelsen og den reelle udnyttelse kan dog ikke forstås alene udfra viden om disse forhold. Det er nødvendigt tillige at se på spørgsmålet om erhvervsudnyttelse set ud fra den enhed i samfundet, i hvilken produktionen forvaltedes, og som disponerede over arbejdskraften, den enkelte husstand. Skønt husstanden i de fleste tilfælde var identisk med familien, skal begrebet husstand bruges i det følgende, idet der kunne være tjenestefolk eller aftægtsfolk, som ikke hørte til familien, men som alligevel indgik som dele af husstanden og i dennes økonomi. Ved at anvende begrebet familie ville vægten også let komme til at ligge på den slægtsmæssige tilknytning, i stedet for på den økonomiske.

Ved begyndelsen af perioden må man forestille sig, at de fleste, om ikke alle, husstande havde en økonomi, som byggede på udnyttelse af de fleste nævnte naturbetingede erhvervsmuligheder. Dette samt en høj grad af naturalieøkonomi og selvforsyning gør det muligt at skitsere en idealiseret økonomi, således som den er vist i bilag 2o.

Økonomien måtte være således tilpasset, at ingen af dens enkelte dele kom i indbyrdes konflikt, og det er netop tilfældet med den i bilag 2o viste, når blot visse betingelser var opfyldt. Forinden disse omtales kan det dog være nyttigt at skabe et overblik over de erhvervsmuligheder, som fandtes omkring 1800, og sammenligne dem med de i den skitserede økonomi udnyttede.

Det lader sig bedst gøre ved at placere dem alle i en årscyclus, hvor hver erhvervsmulighed er markeret på den tid, hvor der kunne forventes størst udbytte, og hvor den største indsats af arbejdskraft krævedes. Da de i opstillingen anførte erhvervsmuligheder alle er omtalt i det foregående, skal de ikke her nærmere kommenteres men blot sammenstilles for at lette forståelsen. (bilag 18).

Vigtigt for den viste økonomi var det, at den kun var mulig på ejendomme, der ikke havde særligt store dyrkede arealer, eller hvor vægten på landbruget ikke var så stor. - Størrelsen og arten af den enkelte ejendoms tilliggende var en af hovedfaktorerne for, om husstandens økonomi kunne blive, som den viste.

De forskellige hartkornsstørrelser (jfr. bilag 13) fra 1788 viser, at nogle husstande har haft mindre eller ringere jord og derfor har været nødsaget til- eller i stand til - at udnytte den anden vigtige erhvervsmulighed, fiskeri, i større grad. Med et mindre landbrug var også husdyrholdet og dermed behovet for høslet mindre. For mange var det derfor muligt at tage sommertjeneste i Sønderjyllands marskegne, hvor efterspørgslen efter arbejdskraft netop på denne årstid var stor og lønnen tilsvarende høj. - Også Lønne sogns beboere kom således til at deltage i de årlige arbejdsvandringer, som i Vestjylland kendes som en nord-syd gående strøm i forsommeren og en syd-nord gående strøm tilbage igen om efteråret. Som allerede nævnt må man forestille sig, at det især var de unge, ugifte, der deltog i disse arbejdsvandringer, medens de ældre, gifte forblev hjemme. - De udgjorde tilstrækkelig arbejdskraft til at klare sommerens arbejder.

For dem, der sad på mindre ejendomme, kunne der, når høsletten kom, blive penge at tjene ved at arbejde for andre. Dette har antagelig været forholdet hele perioden igennem. De kunne ikke blot arbejde for andre i sognet, andre som havde større engarealer, men mange fjerntboende, som havde lejet parceller på Værn og Tipper, lejede de omkringboende til at slå græsset for sig. Selv kom de siden, vejrede høet og kørte det hjem. For enkelte var der også fortjenstmuligheder ved at køre hø fra parcellerne ud til den lille havn,

som fandtes ved spidsen af Tipperne. Herfra hentede beboerne på Holmsland Klit høet med både. I tilgift til indtjeningen ved kørsel fik de samme husmænd et par ugers god græsning for hestene. [1]

Mens de vestjyske arbejdsvandringer i almindelighed hørte op i årtierne efter 1870, hvor der i de egne, hvortil vandringerne hidtil var gået, blev anskaffet slåmaskiner, er det sandsynligt, at arbejdsvandringerne for Lønne sogns indbyggere hørte op tidligere.

De opvoksende engarealer i fjorden gav indbyggerne i Lønne sogn og i enkelte andre sogne mulighed for at udnytte et sæsonbestemt arbejdskraftbehov uden at arbejdsvandre, bogstaveligt taget indenfor deres eget sogn. Disse engarealer var for størstedelen vokset op længe før, man i Sønderjylland og andre steder begyndte at anskaffe slåmaskiner.

Ejendommens størrelse.

For en husstand kunne en ejendom være eller forbedres, så den blev af en sådan karakter og størrelse, at driften af landbruget lagde beslag på den største del af arbejdskraften, og der ikke blev tid til at fiske, ihvertfald ikke til havfiskeri. Det økonomiske billede for en sådan husholdning kom derved til at se meget anderledes ud end i det ovenfor skitserede, og årscyclus blev tilsvarende ændret. - En sådan årscyclus havde også bønderne i sognene længere inde i land, f.eks. præstegården i Nr. Nebel. [2]

Skønt ingen i Lønne sogn rådede over tilnærmelsesvis så stort et hartkorn som Nebelpræsten, har årsrytmen i præstegårdslandbruget ikke været anderledes end årsrytmen i landbruget på en større ejendom i Lønne. Driftsformen var den samme.

Husstandens struktur.

Nebelpræsten var nødt til at holde 2 karle, men deltog ikke selv i arbejdet. For gårdmænd i Lønne, som selv besørgede landbrugsarbejdet, blev det husstandens sammensætning, dens struktur, som blev afgørende for, om der kunne frigøres arbejdskraft til fiskeri eller andet.

Pasningen af dyrene om sommeren, hvor de var på græs, tøjret i fenner eller strejfende rundt i klitter og heder, var overladt børnene, der også på andre måder var med i driften. - Så længe de var under

7-8 år kunne de ikke bruges til at passe dyrene, og i husstande, hvor der kun var så små børn, måtte men leje en dreng eller en pige for sommeren.

Denne børnenes vigtige stilling i hele driftssystemet var hovedårsagen til, at man, da der kom skoler og skolepligt i 1814, indførte Den vestjyske Skoleordning, som indebar, at eleverne kun gik i skole hele dagen, hele ugen, i vinterhalvåret. I sommerhalvåret, fra 1. maj til 31. oktober, gik de kun i skole ½ dag om ugen eller 2 gange ½ dag, afhængigt af klassetrin. Hvis et barn om sommeren tjente langt fra sit hjem, i et andet sogn, gik det i det pågældende sogns skole.

Hvis en husstand på en større ejendom blot bestod af mand, kone og et antal børn i alderen op til 14 år, konfirmationsalderen, kunne der ikke blive arbejdskraft til også at udnytte fiskeriet. Hvor der derimod var voksne, konfirmerede børn, kunne disse deltage i fiskeriet om foråret og enten hjælpe forældrene om sommeren eller tage tjeneste. I den forbindelse er det vigtigt at bemærke, at forholdet i hvert fald i begyndelsen af perioden var sådan, at de penge, børnene tjente, så længe de boede hjemme, tilfaldt husstanden og gik ind i dennes samlede økonomi. De unges tjeneste om sommeren og deres eventuelle fiskeri kunne således betyde et kærkomment tilskud af kontantindkomst.

Var der voksne hjemmeboende børn kunne de aflaste faderen, så denne kunne deltage i fiskeriet.

Til tider kunne det være sådan, at en husstand kun bestod af mand og kone samt nogle børn, der var for små til at være til særlig hjælp. Det kunne i så tilfælde være betydningsfuldt, hvis der på ejendommen var et aftægtspar, som stadig kunne og ville hjælpe til. - I flere år deltog Christen Graversen i fiskeriet, fordi hans svigerfader kunne udføre det meste af landbrugsarbejdet. Dog, han kunne ikke overkomme det alene, og Graversen skiftedes til at fiske 1 uge og arbejde hjemme 1 uge, idet han ved fiskeriet blev erstattet af sin svoger. - Da svigerfaderen døde, holdt Christen Graversen op med at fiske.

Når talen er om husstandsstruktur er det væsentligt

at bemærke, at der ikke er tale om fastlåsede, stivnede former. På forskellige tidspunkter igennem en families udvikling kan der være arbejdskraft til at investere i ikke-landbrugsarbejder, i første række fiskeri.

Husstandens sammensætning og ejendommens størrelse og karakter var de faktorer, som i anden række kom til at præge udnyttelsen af erhvervsmulighederne.

Det er i denne forbindelse påfaldende, at der i årene 1801-40 skete en stigning i befolkningstallet, som ikke satte sig spor i en tilsvarende stigning i antallet af husstande. De flere mennesker medførte blot større husstande. (se bilag 11-12) - Befolkningsstigningen, og den dermed øgede arbejdskraft i sognet, kan være blevet anvendt i en udvidelse af det dyrkede areal, og en sådan er sandsynlig, skønt den ikke kan bevises. Det er samtidig fristende at se fiskeriets store opsving i denne tid som en delvis følge af befolkningsudviklingen. Folketællingerne 1840 og -45 viser et større antal voksne hjemmeboende børn, og mange af disse angives at fiske, hvorfor det med al rimelighed kan formodes, at den først skitserede økonomi var almindelig også på dette tidspunkt, for flertallet af husstandene. - Hvornår en egentlig udskillelse af landbruget som eneste erhverv for nogle husstande er sket, kan ikke siges, men som antydet ovenfor er det egentlig også uden synderlig interesse. - Selv efter århundredskiftet (1900) kunne ejendomsstørrelse og husstandsstruktur bestemme, hvilke erhvervsmuligheder en husstand udnyttede. [3]

Jævnsides med udviklingen i retning af større specialisering skete også en udvikling, der indebar et større forbrug af produkter, der var fremstillet af andre end husstandens medlemmer. (se bilag 21-22) Denne øgede vareudveksling og stadigt mere almindelige pengeøkonomi betød, at der opstod beskæftigelsesmuligheder for folk, der ikke havde nogen direkte tilknytning til noget af de primære erhverv, landbrug og fiskeri. Der opstod en befolkningsdel, som bl.a. bestod af købmand, kromand, fiskeeksportør, og, en tid, storhandlende med tømmer. Disse formidlende beskæftigelser var selvsagt ikke isolerede, én mand,

som f.eks. Hans Christensen, kunne udenærket forene flere af dem. - Arbejder, som tidligere var blevet udført af den enkelte husstand, gik over til at blive udført af andre. Det gælder f.eks. mælkebehandling og bagning. Serviceerhverv som læge og dyrlæge kom også til, og som flere af de andre sekundære erhverv lokaliseredes også disse i den samme by, Nr. Nebel.

Den her skitserede udvikling er ikke et særkende for Lønne sogn eller området deromkring, men skete over hele landet, om end på forskellige tidspunkter. Den skal derfor heller ikke her beskrives, men bør nævnes som en del af udviklingen i slutningen af århundredet.

Den høje grad af selvforsyning synes, ligesom den alsidige økonomi og gammeldags landbrugsform, at have holdt sig længere i Lønne og Henne sogne end i sognene inde i land. Da Klinting i 1878 kom til Klinting skole, Henne sogn, som lærer, sad næsten alle børnene i hjemmelavet tøj, ligesom i hans barndom, kun havde alle pigerne købte bomuldstørklæder. [4] I sin bog fra omtrent samme tid klager Mathiesen over, at husfliden er gået tilbage, at de fleste hellere vil købe tøj og andet end selv forarbejde det. "Nu ser man endog børn gå i købetøj", skriver han forarget. [5]

En lignende forargelse kunne Klinting mange år senere give udtryk for, når han skrev: "Nu ruller pengene ud af hjemmene, og fabriksvarer føres ind. Det kan ikke betale sig at strikke og spinde, siger mange mødre, og nogle føjer til, at det er unødvendigt selv at brygge, bage og slagte, thi vognen holder jo for dørene med alt, hvad vi ønsker." [6]

ET PERSONLIGT VALG..

Udviklingen, således som den her er skildret, er muligvis kommet til at syne, som var den udelukkende bestemt af naturgivne forudsætninger, ydre begrænsninger og af økonomisk nødvendighed, som måtte lede den i bestemte baner. - Hvis dette indtryk har fæstnet sig, er det i hvert fald ikke tilsigtet. Ganske vist var der i sognet og i tiden en række forhold,

som indbyggerne ikke havde indflydelse på, men når disse faktorer er nævnt, må det understreges, at det først og sidst var det enkelte menneske og hans eller hendes valg af livsbane og livssituation, som var afgørende for, hvorledes udviklingen skulle komme til at forme sig.

Valgene prægedes ikke blot af, hvad den enkelte mente bedst kunne betale sig, ud fra en økonomisk vurdering, men tillige af en række andre faktorer.

Ligesom det kun i få tilfælde er muligt at sige med bestemthed, hvad udbyttet ved et bestemt erhverv har været, således er det lige så, ja endnu vanskeligere at sige noget om de overvejelser, som lå bag det enkelte menneskes valg af beskæftigelse og hele livsbane.

Når landbruget, som omtalt, var 1o-2o år bagud i forhold til landbruget i sogne længere inde i land, kan det ses som en følge af dårligere jorder og muligheden for at kombinere flere erhverv. Det er dog også en følge af en almindelig opfattelse af, at man ikke kunne klare sig med landbrug alene. "Det ene skulle passes, det andet måtte ikke forsømmes", hedder det om landbrug og fiskeri. En landmand, der havde levet af en kombination af landbrug og fiskeri, sagde, efter at være slået ind på landbrug alene: "Vor jord var god nok, men vi forstod ikke at drive den. Nu har vi lært det, og nu står vi os meget bedre." [1]

For Klinting, der som dreng kom ud at tjene, så forholdene lidt anderledes ud: "Den slagne vej for mig var at blive ved landbruget, dreng, stor dreng, karl, avlskarl, husmand eller gårdmand. Men min moders slægt var søfolk og fiskere." [2] Moderen stammede fra Klitten, og i familien mødtes derfor to forskellige traditioner for hvilket erhverv, der skulle lægges vægt på. _ Når der allerede på dette punkt kunne være tvivl om, hvilken vej han skulle slå ind på, hvor stort har da ikke skridtet været, da han siden valgte at blive lærer, valgte at gå helt udenfor de normale rammer.

Da Esbjerg udvikledes som fiskerihavn, var der også unge fra Lønne sogn, der begyndte at tage dertil for at fiske. Efter i nogle år at have fisket herfra

det meste af året og kun været hjemme om vinteren, valgte nogle at bosætte sig i byen og skabe sig en eksistens alene baseret på fiskeri. Der kendes et tilfælde, hvor en husmand lejede en anden til at passe sin jord, mens han selv tog til Esbjerg for at fiske, men ellers var det almindelige, at man enten flyttede til Esbjerg eller forblev i Lønne og fiskede fra Nymindegab. For de fleste af de sidstnævnte har det været som for faderen til en af meddelerne, om hvem det hedder, at "Selvfølgelig, så arbejdede han jo hen til, at ejendommen skulle være det bærende, da".

Efter at have fisket i nogle år fra Esbjerg valgte nogle at rejse hjem og tage fast ophold i sognet. Årsagerne hertil kunne være mange, men det kunne synes, som den tidligere refererede norm om, at gifte fiskere "selv måtte have eget hus og dertil så megen jord, at der kunne holdes en á to køer, nogle får samt høns, ænder og gæs." stadig var gældende. Det svære ved at finde en bolig i Esbjerg er nævnt som årsag, det samme er hustruens ønske om at komme hjem, men det er sandsynligere, at ovennævnte vurdering, især hvis den blev aktualiseret ved, at forældrene ikke kunne klare ejendommen mere, fik en del unge til at vende hjem for at bosætte sig permanent i sognet.

Det var dog ikke alle de, der vendte hjem, som overtog eller senere erhvervede en ejendom med jord. Nogle bosatte sig i Nymindegab by og levede af fiskeri om foråret og efteråret, høslet og, da det, p.g.a. anskaffelserne af slåmaskiner, hørte op, sommerfiskeri især på fjorden.

Hvorvidt det har spillet en rolle i deres afgørelse om at bosætte sig som fiskere alene, lader sig i dag ikke sige, men afgjort er det, at ansættelse ved redningsvæsnet senere er blevet vurderet højt. Det gav en fast, sikker indtægt, og skønt det måske ikke har været afgørende for afgørelsen om at bosætte sig i sognet som fisker, har det for flere været den faktor, der fik dem til at blive, da fiskeriet blev dårligere. Om en af dem, der efter nogle Esbjerg-år flyttede hjem og bosatte sig i Nymindegab by, hvor han levede som fisker, hedder det således: Han var jo i redningsvæsnet." [4)]

SLUTNING.

Formålet med den foreliggende undersøgelse har været at skildre et tidli ere samfund på en dynamisk måde, for dermed at opnå en større viden om og forståelse af de faktorer, der har været bestemmende for samfundets, og især erhvervslivets, udformning og ændringerne heri.

Ved afslutningen af undersøgelsen er det da naturligt at stille det spørgsmål, hvorvidt den valgte metode, økologibegrebet og det lange tidsperspektiv, har vist sig hensigtsmæssig.

Hvad økologibegrebet angår, må svaret ubetinget blive positivt. Det har fungeret som en velegnet begrebsramme, ved hjælp af hvilken de højst forskellige enkeltoplysninger har kunnet bringes i indbyrdes, meningsgivende relation.

Ved undersøgelser i historiske samfund vil man ofte støde på det problem, at kildematerialet er mangelfuldt. Ønsker man at belyse forskellige sider af et samfund på et givet tidspunkt, vil det være nødvendigt at bygge på kilder, der tidsmæssigt er noget forskudte fra den periode, de år, man især interesserer sig for. - Hvor der, som i dette tilfælde, er tale om et samfund i forholdsvis langsom udvikling, kan dette være forsvarligt. Hvis derimod ændringstakten er stor, så større dele af kulturgodset udskiftes i løbet af en kort årrække, er en sådan benyttelse af kilderne naturligvis ikke forsvarlig.

Udover en sammendragning af tidsmæssigt adskilte kilder vil disse også kunne bruges til at belyse udviklingen i et samfund set i et længere tidsperspektiv. - Herved er det selvsagt ikke muligt at medtage alle detaljer i udviklingen, og der ligger en fare for, at undersøgelsen bliver overfladisk. Som nævnt i indledningen er det ikke overkommeligt at opsøge alle mulige kilder, og fremstillingen vil let komme til at hvile på kendte og lettilgængelige kildegrupper. Tendensen til at foretage brede generaliseringer og hastige slutninger af typen: Hvis A, så B, er stor.

Såfremt det lykkes at undgå at falde i denne grøft består der stadig en risiko for at falde i en anden: I det diffuse materiale kan det være vanskeligt at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt og uden en meget klar målsætning kan fremstillingen let blive en usammenhængende mængde af enkeltoplysninger. - I den foreliggende undersøgelse har økologibegrebet været velegnet til at skabe struktur og sammenhæng mellem de mange enkeltoplysninger.

Fordelen ved det lange tidsperspektiv består fortrinsvis i, at det bliver muligt at skildre samfundet som noget levende. Det bliver muligt at registrere ændringer og at forklare disses årsager og virkninger. - Det bliver muligt at vise samfundet som noget sammenhængende med en bestemt indre struktur. Denne viser sig klarest, når indre eller ydre faktorer fremtvinger eller opmuntrer til ændringer.

-.-

En del forhold lader sig ikke belyse ud fra kilderne, idet disse helt mangler eller kun giver sporadiske belæg, som står isoleret og ikke kan sættes ind i en større sammenhæng.

Et sådant forhold er i denne undersøgelse f.eks. grundmuringen, der netop ved periodens begyndelse kom frem og hurtigt blev taget op ved nybygninger og reparationer. Sandsynligvis har det været meget prestigegivende at bygge i grundmur, men nogen erhvervsbetydning har det antagelig ikke haft. Snarere kan man sige, at der var tale om en forbrugsomlægning, og hvis det kunne konstateres, at denne medførte øget behov for kontantindtægter, ja, så ville der være baggrund for at beskæftige sig med den. - Da dette sidste er højst uklart, og da det ville være næsten umuligt at konstatere en sammenhæng mellem f.eks. øget fiskeri og grundmursbyggeri har jeg afholdt mig fra at undersøge udviklingen i dette.

En anden forbrugsomlægning, nemlig fra hjemmelavede klæder til købte, er berørt i afsnittet om økonomi. Her er der tale om en omlægning, der bestemt kan siges at stille krav til øgede pengeindkomster.

Et andet forhold, som jeg ikke er kommet ind på, er et så spændende emne som eventuelle sociale forskelle og deres betydning for valget af erhvervsbeskæftigelse. - Vestjylland er blevet karakteriseret som en landsdel med et ringe omfang af sociale skel, og det ville være interessant at se, hvorvidt dette faktisk var (er) tilfældet eller i det mindste om dette også gjaldt kystbefolkningen. - En mindre opgørelse over fødestedet for ægtefæller 1845 og 1890 viser klart, at der var to grupper. Gårdmænd valgte deres ægtefælle inde i land, medens fiskere og fiskende husmænd valgte deres i et af kystsognene. Hvorvidt der heri skal ses et socialt skel i befolkningen i sognet er uvist, snarere er der tale om, at man traf sin ægtefælle i det miljø, man hyppigst færdedes i.

Ved samtaler med meddelere er jeg også kommet ind på dette forhold, og skønt der hos nogle er givet udtryk for en følelse af en vis forskel mellem dem "inde i land" og kystboerne, har det dog ikke strakt sig videre, end at en gårdmandssøn fra Lønne udømærket kunne blive fisker.

-.-.

Undersøgelsen går helt op til 1931. Som andre afgrænsninger gælder det også her, at året er valgt med henblik på en bestemt undersøgelse, i dette tilfælde undersøgelsen omkring fiskeriet. - Under arbejdet er jeg imidlertid blevet klar over, at der i perioden 1931-1973 er emne for endnu en undersøgelse, med nok så store ændringer i erhvervsgrundlaget.

Efter 30'ernes landbrugskrise og hendøende kystfiskeri, hvor flere flyttede permanent til Hvide Sande, kom krigen, hvor de tyske besættelsestropper anlagde en stor militærlejr ved Nymindegab. - Efter krigen blev lejren overtaget af det danske forsvar, og siden har der her været beskæftigelse for et antal civilarbejdere. Dels er der herved tale om ufaglært arbejdskraft, bl.a. til rengøring og i kantinen, dels om håndværkere. Enkelte militærfolk er bosat i sognet. - Nymindegab by er grundet lejren vokset og blevet den største bebyggelse mens lands-

byerne stagnerer.

Forholdene for landbruget har ikke været gode, men i 6o'erne er endnu en indtægtskilde kommet til: Turisme. - Sommerhusudstykninger giver penge, og disse sker oftest på den ringeste landbrugsjord, nærmest havet.

Hvor det i den foreliggende undersøgelse ikke har været muligt at komme bagom de grove oplysninger, ville en undersøgelse af erhvervslivets udvikling i de sidste 4o år virkelig give muligheder for at studere forhold som: Opståen af nye grupper, ændringer i forbrugsmønstre, ændringer i de tidligere klart definerede køns- og aldersrollemønstre. - Det ville være muligt at undersøge hvilke virkninger det får, når der kommer nye økonomiske muligheder, hvis udnyttelse kolliderer med de bestående muligheder og som ikke på forhånd er dækket af kulturelle vurderinger.

-.-

Indledning Noter.

1. Den fremstilling, der i den anførte artikel gives af økologibegrebet, bygger hovedsagelig på Barths arbejder og metodetanker. Disse er ikke enerådende indenfor den faglige litteratur, men da den foreliggende undersøgelse ikke er lagt an som en metodeundersøgelse, har jeg ikke ment det formålstjenligt at give en nærmere redegørelse for de forskellige synspunkter. - En udførligere, men måske knapt så klar, fremstilling af det anvendte økologibegreb findes i forskellige af Barths arbejder, se især Barth: Socialantroprologiska Problem. Sthlm. 1971. -For litteraturhenvisninger til andre anvendelser af begrebet se litteraturhenvisningerne til de forskellige artikler i det anførte og det næste nummer af tidsskriftet NORD NYTT.

Tiden før 1787. Noter.

1. Frank Jørgensen, Præsteindberetninger til Ole Worm s. 224.
2. Her efter H.K.Kristensen, Nr. Nebel og Lydum sogne s. 51.
3. Markbogen for Lønne sogn 1683, RA.
4. Modelbog, Lønne sogn, RA.
5. For en nærmere redegørelse for årsagerne til gabets vandring se Rambusch s. 145f.
6. Se Brüel s. 71f.
7. Her taget fra Brüel, s. 85.
8. Brüel, s. 87f.
9. H.K.Kristensen anfører denne faktor i Thomsen, Mouritsen m. fl.: Nr. Nebel og Omegns Landboforening, s. 17.
1o. Wiborg, s. 1o.
11. Rambusch, s. 167.
12. Rambusch s. 164f.
13. Brüel, s. 87.
14. Wiborg, s. 72.
15. Brüel, s. 93, (Rambusch s. 165f.)
16. Præsteindberetninger 17o7, RA.
17. Hvor stor denne afvandring har været kan der ikke siges noget om, men det er en hypotetisk mulighed, at stavnsbåndet har holdt et større antal mennesker i sognet, end landbruget egentlig kunne ernære, og presset på andre erhvervsmuligheder derved er blevet større.
18. Begtrup V. s. 128.
19. O. Nielsen i Da. Saml. 1865-66, s. 346
2o. Hartkornsspecificationen, RA.
21. Se f.eks. P. Pedersen (Bjerregård) Klitten hist. eller E. Tang Kristensen, Øen Holmsland s. 3f.
22. Ødegårdsproblemet er ikke et problem specielt for Lønne sogn, bestemt af naturforholdene. Andre steder var der i slutningen af 16oo- og begyndelsen af 17oo-årene også ødegårde, forårsaget af politiske og økonomiske følger af svenskekrigene. Forholdene i Lønne må ses som et produkt af disse ydre og af de indre forhold.

Tiden 1787-1801. Status. Noter.

1. Udskiftningen blev i Lønne foretaget i 1793. Udskiftningsforretningen har ikke kunnet findes.
2. Begtrup V, s. 128.
3. Kappelskov, Om Henne sogn, s. 139.
4. Dalgas s. 24.
5. Bonitetstallene er fra vurderingen til den nye matrikel i 1844. Vurderingen blev foretaget i 1831 og kan formenes at være gyldig også for forholdene omkring 1800, da udviklingen på landbrugsområdet i første halvdel af 1800-årene gik langsomt. Vurderingen kunne gå op til 24.
6. Dalgas s. 40 omtaler, at det er en følge af at markerne var vandlidende, når beboerne bruger højryggede agre.
7. Markbogen, RA.
8. Indberetninger 1805, Henne sogn. RA.
9. Dette oplyses også af Begtrup V, s. 80, der dog antagelig også bygger på indberetningen 1805.
10. Dalgas s. 85.
11. Begtrup V. s. 91.
12. Ihvertfald viser en gennemgang af en række vurderinger 1823-62, hvor udsæden er iberegnet, foldudbytter svarende til de her anførte.
13. Som note 8.
14. Begtrup V. s. 115.
15. Fløe og Nielsen, Historiske efterretninger. s. 37.
16. NEU 2978
17. Begtrup V. s. 147.
18. Peder Håhr, 11.12.72 medd.
19. Klinting. Fiskerne ved Nymindegab. s. 15
20. Som note 19 s. 16.
21. Rambusch s. 157.
22. Den ulige jordfordeling kunne skyldes, at nogle af sognets beboere havde andel i jord i andre sogne. Sagen fra 1795, hvor bl.a. Lønnes parthavere i Sr. Bork Mærsk nægtede at deltage i sandflugtsdæmpningen, kunne tyde på det. Om det på dette tidspunkt har været tilfældet, kan ikke siges. En gennemgang af oplysningerne fra

nabosognene i hartkornsspecifikationen fra 1788 viser, at ingen Lønneboer ejede supplerende jord i andre sogne.

23. Jakob Høys erindringer, hefte 4.

24. Se f.eks. Klinting, Under Blåbjerg. s. 64f.

25. Iflg. en Vide fra dette år, gengivet i Bjerge, Poul, Søgård, Thyge og Schmidt, Aug. f. Danske Vider og Vedtægter bd.11 s. 538.

26. Begtrup V, s. 135 skriver, at skiftet fra fælleshyrde til enkeltpasning skete ved udskiftningen.

27. Ifølge hartkornsspecifikationen 1788 og folketællingen 1787 var der da:
19 gårde, hvoraf lo var i selveje.
9 boelssteder, heraf 4 i selveje.
2 huse uden jord. Ejendomsforhold ukendt.
For ihvertfald næsten halvdelen af husstandene var der behov for overskud til at betale renter og afdrag.

28. Dalgas omtaler dog, at fåreholdet siden udskiftningen er gået frem de fleste steder.

29. Mathiesen, Landbrugets Historie s. 87.

3o. Som 29, s. 9.

31. Andre mulige forklaringer på den påfaldende befolkningsstruktur kunne være:
At der var krig og de unge mænd derfor indrullerede. Dette var ikke tilfældet og ville heller ikke give nogen forklaring på det meget lille antal kvinder.
At der en snes år i forvejen havde været en række epedemier, som skulle have ramt både drenge og piger. En eftersøgning i kirkebøgerne har ikke vist nogen børnedødelighed udover, hvad man kunne forvente.

32. Frost, Kjøbstaden Ringkøbing s. 51.

33. Begtrup V, s. 59 nævner dette, som jeg ikke er truffet på andre steder i kilderne. I den tid meddelerne kan huske tilbage, var det tilfældet i nogle husstande, men ikke i andre. Det har ikke været muligt at finde frem til, under hvilke forhold det var tilfældet.

Tiden efter 18o1. Noter.

1. Indberetninger 18o5.
2. Begtrup V s. 128. Dalgas s. 23.
3. Dalgas s. 217. Dalgas mener, at årsagen til de jævnene priser for animalske produkter skyldes, at disse "ere gjenstanden for velleven og luxus", og de må derfor blive mere og mere efterspurgte, "jo højere nationerne stige i Kultur og Velstand". Kornprisernes forhøjelse beror derimod næsten ene på krig og misvækst. Han skriver også noget om, at der ikke spekuleres i papirpenge i Ribe amt, da alle handler afgøres i den kurssikre Hambourg Courant.
4. Wedel, Heinen i Stat. Månedskr. f. Ribe Stift. W.H. var en tid herredsfoged i Varde.
5. Dalgas s. 2o8.
6. Dalgas s. 2o3.
7. Klinting, Fiskerne ved Nymindegab s. 16. Tang Kristensen, s. 8, mener, at ormenes forsvinden skyldes tilgroning af fjorden.
8. P. Pedersen, Klittens Historie s. 63.
9. Schmidt (Krøyer) s. 74.
9a. Hald nævner dette s. 26o.
1o. P.Pedersen, Klittens Historie s. 36f.
11. Ifølge kommisionspapirerne fra 1831 var Jens Christian kommet til Lønne for "9 år siden".
12. Dalgas s. 2o3.
13. Dalgas s. 2o2f.
14. Hald s. 253. Iflg. Kommisionspapirerne fra 1831 var der det år 21 både, hvoraf 7 var fra Henne, 6 fra Lønne.
15. Schmidt (Krøyer) s. 39.
16. Dalgas nævner s. 2o3, at fiskerne nordfra kommer igen efter Mikkelsdag, hvorimod Schmidt (Krøyer) s. 49 skriver, at de kun kommer til Nymindegab om foråret. Der er formentlig tale om, at de tilrejsende fiskere et par år har forsøgt sig med efterårsfiskeriet, eller at enkelte både har forsøgt, om det kunne betale sig.
17. Schmidt (Krøyer) s. 69.
18. do s. 63.
19. do s. 63.

Tiden efter 18o1. Noter.

2o. Klinting, Fiskerne ved Nymindegab, nævner s. 31, for tiden 1865-7o, hvor han selv deltog i fiskeriet, en samlet længde på 19.2oo alen, men at der brugtes større og mindre afstand mellem Krogene.

21. Collegial Tidende, nr. 19.9 maj 1829. Oplysninger om konflikten stammer ellers fra Kommision for Undersøgelse af fiskeriet i Nymindegab og Ringkøbing Fjord. (LAV), Schmidt: Beretning om Fiskeriernes Tilstand, og Dalgas: Ribe Amt.

22. Dalgas s. 2o3.

23. Schmidt (Krøyer) s. 43.

24. do s. 46.

25. Feilberg, Dansk Bondeliv, 1952, s. 59.

26. Schmidt (Krøyer) s. 48.

27. som 26.

28. Havfiskeri, "vidtløftigt fiskeri" var iflg. Krøyer kun tilladt gifte folk i sølimitterne, men da de fleste fiskende ved Nymindegab har været bosat i sølimitterne, har dette ikke betydet noget. Kystfiskeri, hvor man gik ud om morgenen og kom hjem om aftenen, var frit for alle, også fra landsognene. (Schmidt s. 8o.)

29. Chr. Graversens erindringer.

3o. Schmidt (Krøyer) s. 55.

31. do.

32. Tang Kristensen s. 3 omtaler, at rug ikke kan dyrkes p.g.a. sandjorden og havluften, men "nu" 1891 er nogle begyndt med sommerrug kaldet valling.

33. Kroman, Færgerierne over Ribe amts åer. s. 99f.

34. Frost s. 51.

35. Koncepter til årsberetninger for Ringkøbing Toldsted, 1865.

36. En Sparekasse og dens Egn. s. 36, og Fabrik og Industri Tabeller. 1849. RA.

37. Koncepter til årsberetninger for Ringkøbing Toldsted fra 186o'erne. Disse ligger også til grund for det næste afsnit.

38. I Klinting, Fra Jyllands Vestkyst, s. 181 omtales denne kuf, Katrine Marie. Iflg. Klintings meddeler var det i årene lige før og lige efter 6o

brødrene Christensen havde dette fartøj, der skulle være forlist i 64. Iflg. Ud- og afmønstringsprotokollen var der før 1866 ingen besejling med en sådan kuf. Fra 66 forekommer en kuf med et andet navn Karen Marie, som sejler til England, og efter 68 en anden kuf Kathrine Marie, som kun sejler til Norge. Da der ikke er tale om den samme kuf (forskel i størrelse), og skipperen på Karen Marie er den samme som Klintings meddeler huskede, må der være tale om en erindringsforskydning m.h.t. årstal.

39. Dalgas s. 2o8.
4o. Iflg. egne meddelere og folketællingen 19o1.
41. Se kurverne, bilag 6 over befolkningsudviklingen i 16 sogne samt bilag 7. I det sidste er vist befolkningsudviklingen i % af den forudgående tælling.
42. Klinting, Fra Jyllands Vestkyst s. 119f.
43. Lodberg (Klinting) s. 8.
44. Afsnittet om nybyggerne bygger især på T. Lodberg "Nybyggerne i Lønne sogn", hvis første afsnit er skrevet af Klinting.
45. Kappelskov. s. 51f.
46. Jacob Stampes optegnelser 1844.7o. Her taget fra H.K.Kristensen, Nebel og Lydum Sogne s.352f.
47. I sædding fandtes den bedste jord i hele herredet.
48. Det er en fristende tanke, at udviklingen " i de senere åringer" delvis skyldtes den inspiration, de indkaldte fik i krigen 48-51, hvor de traf sammen med unge fra andre, mere fremskredne egne.
49. Hvad er hvam? En fejllæsning for Hvene?
5o. Mathiesen s. 4o.
51. Stampes dagbøger, se f.eks. 8.18.22 og 23/4 1854.
52. Der er desværre kun tale om omfanget af dyrkningen udenfor haverne.
53. En anden forklaring kunne være, at der er tale om husholdninger, som har haft 2 svin og først slagtede det andet hen på vinteren.
54. Mathiesen s. 87. Antagelig gælder dette især for M's eget sogn. Ihvertfald var der i Lønne en nedgang i svinebestanden mellem 1881-93.
55. Schmidt s. 35.

Tiden efter 1801. Noter.

56. H.K.Kristensen, der i sin bog Gamle sydvestjyske Fiskerlejer giver en udmærket redegørelse for fiskerlejets udvikling, bringer forskellige b å-detal for 60'erne. Fra 1863 angives tallet så højt som 20, hvilket opgives i Hertz's oversigt over Gejstlige embeder fra 1863, s. 83. Oplysningen her stammer dog fra en meddelelse fra maj 1855. - For årene 1865-70 opgives det til 12-14, med Klinting som kilde.

Skønt HKK andetsteds i afsnittet om Nymindegab har brugt materiale fra Schmidts fiskeriberetning, har han desværre ikke slået efter i selve beretningen, men bygger på den behandling J. Carl Christensen i Årb. f. Ribe Amt XI, s. 41off, har givet Schmidts og Krøyers oplysninger. Herved indsniger der sig flere misforståelser, bl.a. opgives bådenes antal i 1860 til 24 i stedet for 11, og desværre har den voldsomme nedgang, som man får indtryk af er sket i årene mellem 60 og 65, ikke fået HKK til at studse.

57. Klinting beskriver i Fiskerne ved Nymindegab sildevåddet som værende 90 favne langt og 7 alen bredt, hvorimod det i 43 (Schmidt(Krøyer) s.42) havde en længde på kun 26 favne. En ganske anseelig forskel.

58. Koncepter til årsberetninger 1865.

59. "Var der en enkelt gang en laks, da rygtedes det over hele fiskerlejet. Vi så undrende på den store, glinsende og fede fisk, der kostede mange penge og skaffede fiskerne en glad aften." Klinting, Under Blåbjerg s. 17.

60. Koncepter til årsberetninger 1866.

61. Klinting, Fiskerne ved Nymindegab s. 41.

62. Denne blev støttet af Statsbanerne, der lod fisk, som sendtes som ilgods, betale til almindelig takst. (De Danske Statsbaner s. 130).

63. F.eks kørte Niels Pedersens fader, en ellers velstående gårdejer, fragtkørsel i flere år, efter at han havde lidt tab p.g.a. sygdom i sin besætning. Da sønnen blev stor nok, kørte også han fragtkørsel.

Afsætningsmulighederne bedredes endnu mere, da

Tiden efter 18o1. Noter.

der i 19o3 kom baneforbindelse mellem Nr. Nebel og Varde.

64. Om tilvejebringelse af et nyt udløb s. 16.

65. Som note 64 s. 9.

66. Jacob Høys erindringer.

67. P.Pedersen, Klittens Folk s. 62, citatet.
Klittens Historie s. 84f.
Mygind. Fiskeriet ved Jyllands Vestkyst s. 394f.

68. Jacob Høys erindringer 1, s. 15.

69. Mygind, s. 394.

7o. Er det den samme T. Lodberg, som i 1878 kom til Esbjerg fra Lønne, og deltog i det første fiskeri i Esbjerg? Esbjerg 1868-1943 s. 151 er han nævnt.

71. Søblomsten nævnes kun denne ene gang, men i Sporteljournalen er de 4 fiskerbåde, der i 8o, 93,19o4 og 19o6 nævnes alle pa mellem 3-4 commercelæster. De har alle hjemme på Klitten.

72. Oversigten over forbedringerne bygger hovedsagelig, og hvor intet andet er nævnt, på Klinting: "Fiskerne ved Nymindegab" s. 29f.

73. I Klinting "Træk fra Vestkysten" s. 147 nævnes, at Jens Nielsen, smed og fisker, var den, der fandt på at forsyne bådene med dæk. Den første dæksbåd hed Debora. JN fiskede selv med den, sammen med andre. Formentlig er der tale om, at JN som den første lagde dæk i en af de ældre fiskerbåde, og at Prøven var den første nybyggede dæksbåd. At der skulle være tale om en erindringsforskydning, er ikke sandsynligt. Jakob Høy omtaler i sine erindringer JN som "en dygtig fisker og foregangsmand, den første, der fik dæk på sin båd, dengang var det kun åbne både, der blev brugt, så der var mange, der rystede på hovedet, men smeden var en både klog og beregnelig mand og kom stadig med det meste fisk." (Hefte 3,(s.1o))

74. P.Pedersen. Klittens Historie. s. 84.

75. NEU 2978. "Der dannedes derfor også flere fiskelav, og boderne benyttedes ikke længere."

76. Oversigten over Esbjergs udvikling er baseret på Esbjerg 1868-1943 og

A. Finsing, Danmarks Fiskerierhverv.
Et eksempel på en tilvandrende klitfisker, der dog ikke havde fisket fra Nymindegab, findes i Peder Skjelmose, Fiskerdreng fra Klitten. Optegnelser udgivet af A. Hjorth Rasmussen, Esbj. 197o.

77. Klinting. Fiskerne ved Nymindegab. s. 116.
78. P.Pedersen, Klittens Historie s. 97.
79. NEU 3234.
8o. P.Pedersen i Sprog og Kultur s. 96.
81. Meddelt af H.P.
82. Som note 77, s. 117.
83. Johansen, Om Forandringer i Ringkøbing Fjords Fauna s. 124.
84. Som note 77 s. 117.
85. At fjordfiskeriet især havde erhvervsmæssig interesse for beboerne rundt om den nordlige del af fjorden vidner det om, når der i den første bestyrelse for Fiskeriforeningen for Stadil og Ringkøbing fjorde, da denne oprettedes 1895, ingen bestyrelsesmedlemmer var fra Lønne, Sr. Bork og Nr. Borm sogne. (P.Pedersen. Klittens Historie s. 99f.)

1 a. Betydningen af udtrykket forte er her noget usikker. Det drejer sig dog antagelig om en lod i den overdrevsjord, som indtil udskiftningen var fællesjord, benyttet til græsning.

1 b. At Christen Graversen også i andre henseender var en dygtig mand vidner det om, når han i 76 blev indvalgt i sognerådet, som han var formand for i 7 år. Han blev tillige medlem af sandflugtskommisionen og senere vandsynsmand.

2. Jakob Høy hefte 3 (s.4f)

3. Mathiesen s. 62

4. De i renbrak udlagte arealer oversteg kun i 96 1% af hele det ikke besåede agerland. Det er karakteristisk, at kystsognene havde mindre brak end sognene inde i landet.

5. Mathiesen s. 56.

6. Hundrede år. s. 33

7. Tællinger fra 1861,81,73,98, 1909 og -19 er benyttet hertil.

8. Et bevaret primærmateriale fra kvæg og arealtællinger indtil 1910 ville ellers have givet uvurderlige muligheder for at følge landbrugets udvikling i en af de mest spændende perioder.

9. Meddelc af NP. og HP.

10. Historikergruppens Danmarkshistorie. Bd.2. s.298

11. Mathiesen s. 25.

12. Gengivet i H.K.Kristensens, Nr. Nebel og Lydum sogne s. 312f.

13. Mathiesen s. 78.

14. Politikens Danmarkshistorie bd. 12, s. 94.

15. H.P.Moos, Minder fra Nr. Nebel og Lydum sogne.

16. Skrubbeltrang. Det indvundne Danmark s. 442.

17. Mathiesen omtaler, s. 27, dette for svin, men det gjaldt i lige så høj grad for kreaturer.

18. Klinting, da han var lærer i Klinting, Henne sogn omkring 1880. Citatet er fra Minder fra min lærergerning s. 60.

19. udgår.

20. NP. og OJ. siger "et foregangslandbrug."

21. Ifølge hans egne meddelelser.

22. NN.

23. Ifølge hans egne og HP.'s meddelelser.

24. F. eks. De rige Pigers Gård i Lønnestak. OJ. medd.

25. NBU 3113.
26. Ejendommeligt nok nævner Schmidt s. 35 brugen af "ned" til fjordfiskeri efter flynder og til havfiskeri efter makreller, så "ned" var kendt længe før opblomstringen af fiskeriet med torskegarn og tungened.
27. De fleste oplysninger er taget fra et avisinterview med den 87-årige Jens Johnsen Høy, der var med til at starte tungefiskeriet.
28. Det menes, at det pludseligt opblomstrende tungefiskeri skulle have en baggrund i, at man havde fundet et stort marked for denne fisk i de engelske badehoteller. HP. "England var hovedaftager af tunger. Det begyndte med badehotellerne. De brugte meget søtunger."
29. KN medd.
30. En kortfattet oversigt over de forskellige bestræbelser på at skabe ordnede udløbsforhold giver P.H.Perch i Gennem Lo og Opgrøde, s. 1o3f. Se også: Om tilvejebringelse af et nyt udløb fra Ringkøbing Fjord.
31. Th. Christensen. Nr. Nebel og Omegn, s. 133
32. HP. medd.
33. do
34. Haahr, Jægerminder s. 3o.
35. "Jagten var fri, så langt øjet rakte, ... Dengang var folk ikke blevet så smålige at bortleje eller forbyde jagten på deres jord, det lørtes først, da staten overtog klitterne til plantage og forbød både jagt og anden færdsel." Jakob Høy. Erindringer.
36. Jakob Høys erindringer
37. Eisenreich. Det nørrejyske Redningsvæsen. s. 23f.
38. Den moralske vurdering omtales flere steder, bl.a. af E. Tang Kristensen, Øen Holmsland og dens Klit, s. 15, og af Klinting, Minder fra min Lærergerning s. 59, hvor han skriver: "Jeg vidste godt, at når vinden var i vest, og når der var strandderi ved kysten, så blev der mange forsømmelser." De store drenge, som havde deres hjem ved havet, øvede sig i at bjerge ved stranden.
39. Se f.eks. Jacob Stampe, Efterretninger om Strandinger.

40. Årsberetning for Ringkøbing Toldsted, 1861.
41. Klinting, Minder fra min lærergerning, s. 63
42. NP. medd.

ØKONOMI. Noter.

1. NEU 11.296 "Disse høkørere" havde ikke alene en fortjeneste derved, men de fik tillige i den tid deres heste eller stude godt græssede, og studene kunne blive godt fede og solgt til en god pris på efterårsmarkederne."
2. De forskellige arbejder i forbindelse med driften af et "rent" landbrug kommer klart frem i Jacob Stampes dagbogsnotater fra midten af århundredet. Disse udgør en del af grundlaget for bilag 18.
3. Det gælder f.eks. J.J.Høy, der holdt op at fiske, da han i 1906 overtog fødegården, men begyndte igen under 1'ste verdenskrig, da priserne igen var blevet store. "Da var mine sønner også så store, at de kunne tage med på havet og hjælpe til derhjemme." (Avisinterviewet.)
4. Klinting. Minder fra min Lærergerning. s. 5o.
5. Mathiesen s. 134.
6. Som note 4. s.111.

ET PERSONLIGT VALG. Noter.

1. Klinting, Fiskerne ved Nymindegàb, s. 9o. Citatet er fra en beboer på Klitten, men anses for gyldigt også for Lonne.
2. Som note 4 s. 8f.
3. KN. medd.
4. OJ. medd. OJ var den fisker, der henvises til i citatet. Han var født i 19oo, men hans "hu stod ikke til fiskeriet."

ANVENDT OG CITERET LITTERATUR .

Bang, J.P.F. Om de nord- og vestjyske Klitters Beplantning. 1889. 118 s.

Bang, J.P.F. Noget om Klitvæsenets Virksomhed på Jyllands Vestkyst, særlig i Ribe Amt. Forsttidende 1899, s. 49-61.

Begtrup, Gr. Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark. Kbh. 18o6-12.

Bendix, Fr. Minder fra Præstetiden i Henne og Lønne. Ribe Stifts Årbog 1942-43, s. 61-76.

Bjerge, Poul, Søgård, Thyge og Schmidt, Aug.F. Danske Vider og Vedtægter, eller gamle Landsbylove og Byskråer I-V, 19o4-38

Brüel, Jens Klitterne i Ribe Amt. En historisk skildring. F.R.A. bd 1, 19o3, s. 69-121.

Bure, Kristjan Hundrede År. Ringkøbing 196o.

Christensen, Th. Nr. Nebel og Omegn i Jyske Byer og deres Mænd 1-11, 1916.

Dalgas, C. Ribe Amt. Kbh. 183o.

Daun, Åke og Löfgren, Orvar. Den ekologiska Aspekten i NORD NYTT 1971, 2 s. 81-97.

Eisenreich, C.P. Det Nørrejydske Redningsvæsen. Dets Tilblivelse, Organisation og Historie. Kbh. 1927.

Esbjerg 1868-1943. Udgivet af Esbjerg byråd, erhvervsråd og havneråd.

Eskildsen, Claus. Den sønderjydske befolknings slægtsforbindelser. Sønderjyske Studier nr. 2. Kbh. 1942.

Finsing, Anders. red. Danmarks Fiskerierhverv 1-11. Kbh. 1964.

Havbåde i Houvig. Fiskeri og Søfartsmuseet i Esbjerg, 1966.

Fløe, Palle. Indvinding af salt ved den sydlige endel af Ringkøbing Fjord. Hardsyssels Årb. 1919, s. 84-9o.

Fløe, Palle og Nielsen, O. Historiske efterretninger om Hemmet. Nørre Bork, Sønder Bork og Sønder Vium sogne. Saml.t.Jydsk.Hist. og Top. 1878, s. 8-66.

Frifelt, Salomon J. og Kragelund, T. Tobiassen, Spyt i nøverne Folkens. Dem Vester fra. 11. 1940.

Frost, Peter Nicolai, Beskrivelse over Kjøbstaden Ringkøbing. Rkb. 1817. Ny udg. 1922.

Haahr, Martin P. Jægerminder. Nr. Nebel 1936.

Hald. J.C. Ringkøbing Amt. Kbh. 1833.

Hertz, Theodor, Efterretninger om geistlige Embeder i Kongeriget Danmark. 3 bd. Lev. 1-1o. Odense 1857-1864.

Hvidt, Kristian, Flugten til Amerika. Århus 1971.

Iversen, Iver, Fra Landet bag Klitterne Danmark ill. Kalender for 1892, s. 121-4o.

Jensen, Torben, (= Klinting), Den gamle dragon fra 48. 19o1.

Johansen, A.C. Om Forandringer i Ringkøbing Fjords Fauna. 1913.

Jørgensen, Frank. Præsteindberetninger til Ole Worm. 1. Indberetninger fra Ålborg og Ribe Stifter 1625-42. Kbh. 197o.

Klinting, Torben, Minder fra min lærergerning i Vestjylland. Kbh. 1914.

Klinting, Torben, Vestjyske Skildringer, 1925.

Klinting, Torben, Fiskerne ved Nymindegab. Nr. Nebel 1927.

Klinting, Torben, Under Blåbjerg. Nr. Nebel 1928.

Klinting Torben, Fra Jyllands Vestkyst. Nr. Nebel 193o.

Klinting, Torben, Træk fra Vestkysten. Nr. Nebel 1934.

Kristensen, H.K. Lunde Sogn i Vester Horne Herred. Kolding 1923.

Kristensen, H.K. Ovtrup Sogn. 1933-35

Kristensen, H.K. Nørre Nebel og Lydum Sogne. Nr. Nebel 1958.

Kristensen, H.K. Bygning af en fiskerbåd. F.R.A. bd. 16, s. 455-457.

Kristensen, H.K. Gamle sydvestjyske Fiskerlejer. Et bidrag til vestkystfiskeriets historie. (Hist. Samf.f.Ribe Amt. Skrifter 1.) Varde 1965.

Kristensen, E. Tang, Øen Holmsland og dens Klit. Viborg 1891.

Kromann, N.M. Færgerierne over Ribe Amts åer. F.R.A. bd. 9. s. 78-1o6. 1939

Lassen, Aksel, Fald og Fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-196o. Århus 1965.

Lodberg, Thorv. Nybyggerne i Lønne sogn. (Afsnit 1 skrevet af Torben Klinting.) Nr. Nebel 1941.

Mathiesen, Chr. Et Bidrag til Landbrugets Historie i Varde Egnen. Odense 1881.

Mathiesen, Chr. i Dansk Landbotidende V, s. 414-15, Kbh. 1870.

Middelboe, Chr. Fra Jyllands Vestkyst. Gad. 1885.

Moos, P.H. Minder fra Nr. Nebel-Lydum Sogne 1896-1921. Ribe Stifts Årbog 1945, s. 60-66.

Mygind, N.E. Fiskeriet under Jyllands Vestkyst. Tidsskr. f. Søvæsen 1896, s. 394, og 1897, s.191ff.

Nielsen, O. Historiske Efterretninger om Vester Horne Herred. Da. Saml. 1865-66, s. 111-48, s319-68.

Olsen, Erling, Danmarks økonomiske Historie siden 1750. Kbh. 1967.

Olsen, J. Salt og Stivelsesindustrien i Vardeegnen i forrige Århundrede. F.R.A. III, 1905, s.15-26.

Olsen J. Frederik VI's rejse i Jylland 1828. F.R.A. IV, 1906, s. 33-50.

Om tilvejebringelsen af et nyt udløb fra Ringkøbing Fjord. Meddelelser om de i 1879 foretagne undersøgelser og projekteringer. Kbh. 1882. Udg. af Indenrigsministeriet.

Pedersen, Gunde. En Selvbiografi. Varde 1913.

Pedersen, P. (Bjerregård) Klittens Folk. Sorø 1940.

Pedersen, P. (Bjerregård) Fiskeri i Hav og Fjord fra Holmslands Klit. Sprog og Kultur, 1949, s. 65-128.

Pedersen, P. (Bjerregård) Klittens Historie. Bjerregård 1950.

Perch, P.H. Gennem Lo og Opgrøde. En bog om Tipperne. Kbh. 1924.

Rambusch, S.H. Studier over Ringkøbing Fjord. Kbh. 1900

Skrubbeltrang, Fridlev, Det indvundne Danmark. Festskrift til Hedeselskabet 1966.

Schmidt, A.J. Beretning om Fiskeriernes Tilstand, 1-4. Kbh. 1860-64.

Stampe, Jacob, Efterretninger om Strandinger. F.R.A. bd. VI, 1923-27, s. 494-511.

Af Sognepræst Jacob Stampes optegnelser, ved H.K. Kristensen. Personalhistorisk Tidsskrift nr.3, 1966.

En Sparekasse og dens Egn. 1869-1969. Nr. Nebel 1969.

De danske Statsbaner 1847-1947. Kbh. 1947. udg. af Generaldirektoratet for Statsbanerne.

Stoklund, Bjarne, Fiskerbøderne ved Nymindegab. Årsskrift for Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1967. s. 6-17.

Thomsen, Mouritsen m. fl. Nr. Nebel og Omegns Landboforening 1896-1946. Nr. Nebel 1946.

Villumsen, P. Beskrivende Katalog over Dansk Fiskeriforenings Modelsamling. Kbh. 1896.

Wedel-Heinen, Historisk statistisk Månedstidende f. Ribe Stift, februar 1838.

Wiborg, E. Botanisk Bestemmelse af Sandvexterne og Sandflugtens Dæmpning. Kbh. 1795.

UTRYKTE KILDER . ARKIVALIER.

Rigsarkivet.

Matrikelsextrakter 1680-81, Riberhus Amt. 1818 D fol. 200. Lønne sogn.

Chr. 5's Matrikel. Markbøger 1681-83. 754 Lønne sogn.
" " " 755 Henne sogn.
" Modelbog 1746 Vester Hrd.

Efterretninger om Præstekaldene i Ålborg, Århus og Ribe Stifter i henhold til forordningen af 1707. Danske Kancelli. D.41.

1735-36. Relationer over de danske Stifters Tilstand, indeholdende besvarelser af Cirkulæret 25/6 1735 til Stiftamtmændene angående indsendelse af Oplysninger om Amternes og Byernes tilstand. 3. pk. Ribe stift.

1788-94. Hartkornsspecifikationer indsendt i henhold til rentekammerordrer af juni-juli 1788. Rentekammeret. 313,-25 Lundenæs, Døvling og Riberhus amter, samt købstæderne i Ribe Stift.

Folketælling 1769. Rentekammeret 352,-31 Ribe Stift.

Folketællinger, Lønne sogn. 1787,1801,-34,-40,-45,-50,-60,-70,-80,-90,1901,-11

Præsteindberetninger om sognenes folkemængde m.m. Rentekammeret 352,-79. bl.a. Lønne sogn 1814 og 20.

Lister over besået areal 1861,-66,-71,-76. Statistisk Bureau, (Søkvæsthuset.)

Lister over kreaturholdet, 1861,66,76,81 som ovenfor.

Statistiske efterretninger vedrørende Jyllands Amter. 1838. Rentekammeret.

Tabellariske indberetninger om Fabrikkernes Tilstand 1770-1847. Kommercekollegiet.

Fabrik og Industri Tabeller 1848-51. Statistisk Bureau.

Landsarkivet i Viborg.

Kommision for undersøgelse af fiskeriet i Nymindegab og Ringkøbing Fjord. Diverse Sager X 158 A

Original til Præsteindberetningen 1838, i C.553.b,-27

Seddelregistrant over borgerskaber i Ringkøbing, indden 1819. Læsesalen.

Syns og Taxationsforretninger for Ø. og V. Horne Herreder. 1823-62. B.83. 44-47

Månedlige og årlige indberetninger 1829-43, (bl.a. om landbrugsforhold.) B.83,-463.

Protokoller og Dokumenter for Kommisionen i anledning af Nymindegabs uddybning, 1857. B.8,-1o7o.

Jacob Stampes optegnelser 1844-71. i C. 552c,-27.

Koncepter til årsberetninger fra Ringkøbing toldsted 1848-69. B. 317,-63.

Matrikelarkivet.

Indberetninger 18o5. Ribe Amt (1ag 28 Henne Præstegård

Matriklen 1844. Sogneprotokol for Lønne Sogn.

Matrikelkort. Original 1.

Det kongelige Bibliotek.

Stampe, Jacob. Dagbøger førte fra 1. august 1846 til 12. august 187o. 9 bd. Nks. 146o Fol.

Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser.

NEU	11496	Lønne s.
NEU	3234	Holmsland Klit.
NEU	3113	- -
NEU	2888	- -
NEU	89o8	Henne s.
NEU	2978	Holmsland Klit.

Andre steder.

Fiskesalgskontrakt 1848. Fiskeri- og Søfartsmuseet/ Saltvandsakvariet. Esbjerg 29o/1965.

Fiskesalgskontrakt 1851. Fiskeri- og Søfartsmuseet/ Saltvandsakvariet. Esbjerg 289/1965.

Fiskesalgskontrakten 1846-47 er gengivet i "Fiskeri og Havbrug på Vestkysten", Kildemateriale i

løsbladssystem udg. af A. Hjorth Rasmussen. Esbjerg 1971.

Uddrag af Dagbog for gårdmand, fisker og strandfoged Chr. Christensen, Hourvig, Holmslands Klit. Gengivet i Fiskeri og Havbrug, se ovenstående. Denne kilde er også benyttet i tidsskriftet [illegible]. 3. årg. nr. 2, 1972, hvorfra de af mig benyttede oplysninger er hentet.

Bådebygningskontrakt 1845. Som ovenstående.

Forsikringsprotokol for fiskere ved Nymindegab, 1876-1896. Privateje. Kopi i Fiskeri- og Søfartsmus. Esbjerg.

Sporteljournal 1857-1926. Ringkøbing Museum. Kopi i F. og S. Esbjerg.

Chr. Graversens erindringer. Privateje. Kopi i NEU.

Jacob Høys erindringer. Privateje.

Avisinterview med den 87-årige Jens Johnsen Høy. Privateje.

Meddelere.

1. M. SML. f. 1877 i Lønnehede, Lønne s.
2. M. NP. f. 1880 i Lønne, Lønne s.
3. K. MP. f. 1880 i Hennеby, Henne s. 1904 g.m. husmand i Kragelund.
4. K. JM. f. 1889 i Borre, Ål s. flyttede nygift til Lønne 1912.
5. M. HP. f. 1889 i Lønne, Lønne s.
6. K. MHH. f. 1894 i Lønne, Lønne s.
7. M. AN. f. 1900 i Vesterlund, Lønne s.
8. M. KH. f. 1900 i Lønne, Lønne s.
9. M. OJ. f. 1900 i Lønne, Lønne s.
10. K. OH. f. 1901 i Henne s., siden 1921 bosat i Lønne s.
11. M. PH. f. 1902 i Hovstrup, Henne s. Siden 1908 bosat i Lønne s.
12. K. AH. f. 1903 i Sr. Klint, Lønne s.
13. K. MAP. f. 1907 i Kragelund, Lønne s.
14. M. SA. f. 1911 i Kragelund, Lønne s.

Fortegnelse over bilag (og kort).

1. Nutidigt kort over Lønne sogn og omegn.
2. Videnskabernes Selskabs kort 1803.
3. Matrikelkort 1844, med indtegning af klit- og hedeområder, marker og enge.
4. Sognekort. 1871.
5. Kort over Tipper og Værnenge, samt disses tilhørsforhold.

6. Befolkningsudviklingen i 16 sogne. Kurvediagram.
7. De reelle befolkningstal for de 16 sogne, samt befolkningsbevægelsen mellem de enkelte tællinger, regnet i % af den foregående tælling.
8. Befolkningspyramide, Lønne sogn, 1787.
9. - - - 1801
10. Opstilling, visende husstandsstrukturen 1787.
11. - - - 1801.
12. - - - 1840.

13. Hartkornsfordelingen 1788.
14. En enkelt ejendoms jorder 1844.
15. - - - - -
16. - - - - -
17. Samtlige ejendommes svinehold og kartoffelproduktion i 1861.

18. Årscyclus.

19. Strandinger 1850 f.

20. "Normal"-økonomi omkring 1800.
21. Fiskerøkonomi ved periodens slutning.
22. Landbrugsøkonomi ved periodens slutning.

1:300000 S.V. del (Ialt 4 blade) Bilag 1.

8°
20'
40'
56°
45'
30'
RINGKØBING
RINGKØBING
FJORD
HOLMSLAND KLIT
SKJERN
TARM
VOLGOD
VARDE
ESBJERG
NORDBY
BRAMMING
FANØ
LANGLI
SKALLINGEN
KALLESMÆRSK HEDE
BLÅVANDS HUK
TIPPERNE
Nysogn K
Rindum
Velling
Hvide Sande
Halby
Stavning
Ganer
Lønborg
Vostrup
Egvad K
Hemmet
Nr. Bork
Sr. Bork
Lønne K
Nr. Nebel
Henne Strand
Henne Kirkeby
Vejers Strand
Vejers
Blåvand
Oksby
Hostrup
Tarp
Billum
Janderup
Skodstrup
Oksbøl
Ål K
Grærup
Kærup
Nr. Vrøgum
Vittarp
Henne Stby
Ovtrup
Hennebjerg
Lunde
Kvong
Gårde
Horne
Tistrup
Meils
Torstrup
Orten
Sig
Varde Å
Øse
Nordenskov
Vr. Starup K
Næsbjerg
Agerbæk
Fåborg
Rovsthøje
Arre
Gunderup
Rovst
Vr. Nebel
Bryndum
Guldager
Hjerting
Sædden
Forfelt
Skast
Vr. Nykirke
Andrup
Novrup
Solbjerg
Tommerby
Bramming K
Gørding
Grimstrup
Nr. Vejrup
Endrup
Nyrtjortkær
Omme
Astrup
Glejbjerg
Tjæreborg
Sneum K
Måde
Sdr. Darum
Hunderup
Sejstrup
Jerved
Grødsted
Vilslev
Fanø Vesterhavsbad
Rindby
Til Newcastle
Kun sommerfart
Til Harwich
Ho BUGT
Slæborg
Ho
Alslev
Toftnæs
Kravnsø
Kokspang
Sønder Vig
Kloster
Nysogn K
Hoager
No
Ølstrup
Spjald
Brejning
Videbæk
Rimmerhus
Vorgod
St-Fjelstery
Herborg
Finderup
Sædding K
Fiskbæk
Egeris
Nr. Vium
Lem
Sr. Lem
Velling
Henning
Rækker Mølle
Astrup
Assing
Troldhede
Faster
Bølling
Borris
Sr. Elding
Skjern Å
Omme Å
Gundesbøl
Ådum
Ørbæk
Hoven
Grenfelt
Foersum
Esbøl
Sr. Vium
Obling
Nymindegab
Lønnestak
Lydum
Lyne
Katrevel
Strellev K
Krusbjerg
Sr. Urup
Eg
Skovlund
Kærbæk
Kvie
Ansager
Horde
Varde Å
Sig
Tofterup
Toftnæs
Alslev
Kravnsø
Kokspang
Hostrup
Gunderup
Rovst
Fåborg
Agerbæk
Astrup
Glejbjerg
Nyrtjortkær
Omme
Endrup
Nr. Vejrup
Grimstrup
Vr. Nykirke
Bramming K
Gørding
Tjæreborg
Sneum K
Måde
Sdr. Darum
Hunderup
Sejstrup
Jerved
Grødsted
Vilslev
Andrup
Novrup
Solbjerg
Tommerby
Skast
Sædden
Forfelt
Hjerting
Bryndum
Guldager
Vr. Nebel
Rovst
Gunderup
Arre
Rovsthøje
Næsbjerg
Toftnæs
Alslev
Kravnsø
Kokspang
Hostrup
Tarp
Billum
Janderup
Skodstrup
Oksbøl
Ål K
Grærup
Kærup
Nr. Vrøgum
Vittarp
Henne Stby
Ovtrup
Hennebjerg
Lunde
Kvong
Gårde
Horne
Tistrup
Meils
Torstrup
Orten
Sig
Varde Å
Øse
Nordenskov
Vr. Starup K
Tofterup
Næsbjerg
Agerbæk
Fåborg
Rovsthøje
Arre
Gunderup
Rovst

Bilag 2.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1803.

Kortet viser Lønne sogn og det bagland indenfor hvilket den hovedsagelige afsætning af fersk fisk skete. Med Skjern å som nordgrænse, optrukket, er med et cirkelslag vist den grænse for afsætningen Dalgas regnede med, (3-)4 mil.

Andre kilder (Schmidt, Stampe) antyder et større opland, helt op til 7-8 mils radius, men det på kortet viste må være tilstrækkeligt til at illustrere forbindelsen mellem fiskerne og en stor kundekreds. Tiden ca. 1830-50.

FIORD
Boersberg
N. Haverviig
S. Haverviig
Bovsoe
Hollet
Sönderbye
Langkier
Ganer
Vraae
Skiern K.
Skiern B.
Debbelmose
Dalager
Borris
Overbye
Drong Krup
Felding K.
Sønderskov
Hovstrup
Løngborg
Kyvling
Tarmb
Løngborg Cd.
Hvostrup
Egvad
Skuldbol
Hemmet
Bandsbol
Nordenaae
Nørre Bork
Grubbesholm
Oblingh
Vium
Vium Gd.
Esbol
Sønder Bork
Veirup
Ringkiøbing Gaa
Srumaaer
Lyddenhede
Lydumb.
Lydum K.Gd.
Rærup
N. Tarp
Lønne K.
Nebel B.
Nebel K.
S. Tarp
Præstelye
Qvorup
Glipstrup
Norrehede
Synderdiger
Lyne
Mosbol
Sirslev
Hovstrup
Lunde
Qvong
Halm
Lundager
Frolrup Gd.
Hindstoft
Allerslev
Outrup
Rosserup
Fil-Söe
Gammelloft Gd.
Dyre B.
Vittorp
Ovenbal
Tabernakel Berg
Damkrogbierge
Steibierg
Peters Bierg
Hemmet Aa
Slogen
Udlöbet for 90 Aar siden
Ringkiöbing Gaa
Oblingh Plant
Fiskenberg
Finterlejet
Gammel Finterlejet
Store Top
Lille Top
Store Kiær Mose
Peer Lanne Lee
Lille Fjelstad
Store Fjelstad
Hennebierg
Lille Kirkeaae
Store Kirkeaae
Brasenhuus
Hennebierg
Hennebierg Gd.
Hennebierg
Hennebierg
Hennebierg

Bilag 4.

Geodætisk Instituts kort, Ø 9 Vesterlund, 1871.

På kortet, der viser den nordlige del af Lønne sogn, samt den nordvestlige del af Sønder Bork sogn er vist:

- De områder på hvilke "nybyggerne" i årene efter 1840 bosatte sig. Det må bemærkes, at de alle ligger i bekvem afstand fra Nymindegab; bekvemt for at kombinere landbrug og fiskeri.
- Gødelkanalen, der i 1863 blev anlagt for at forbedre afløbsforholdene for Sønderå (den lille) og Aneå (den store) og hvis virkning blev sjældnere oversvømmelser af engene mellem Lønne og Sønder Bork sogne samt lavere grundvandstand bl.a. i de områder nybyggerne opdyrkede.

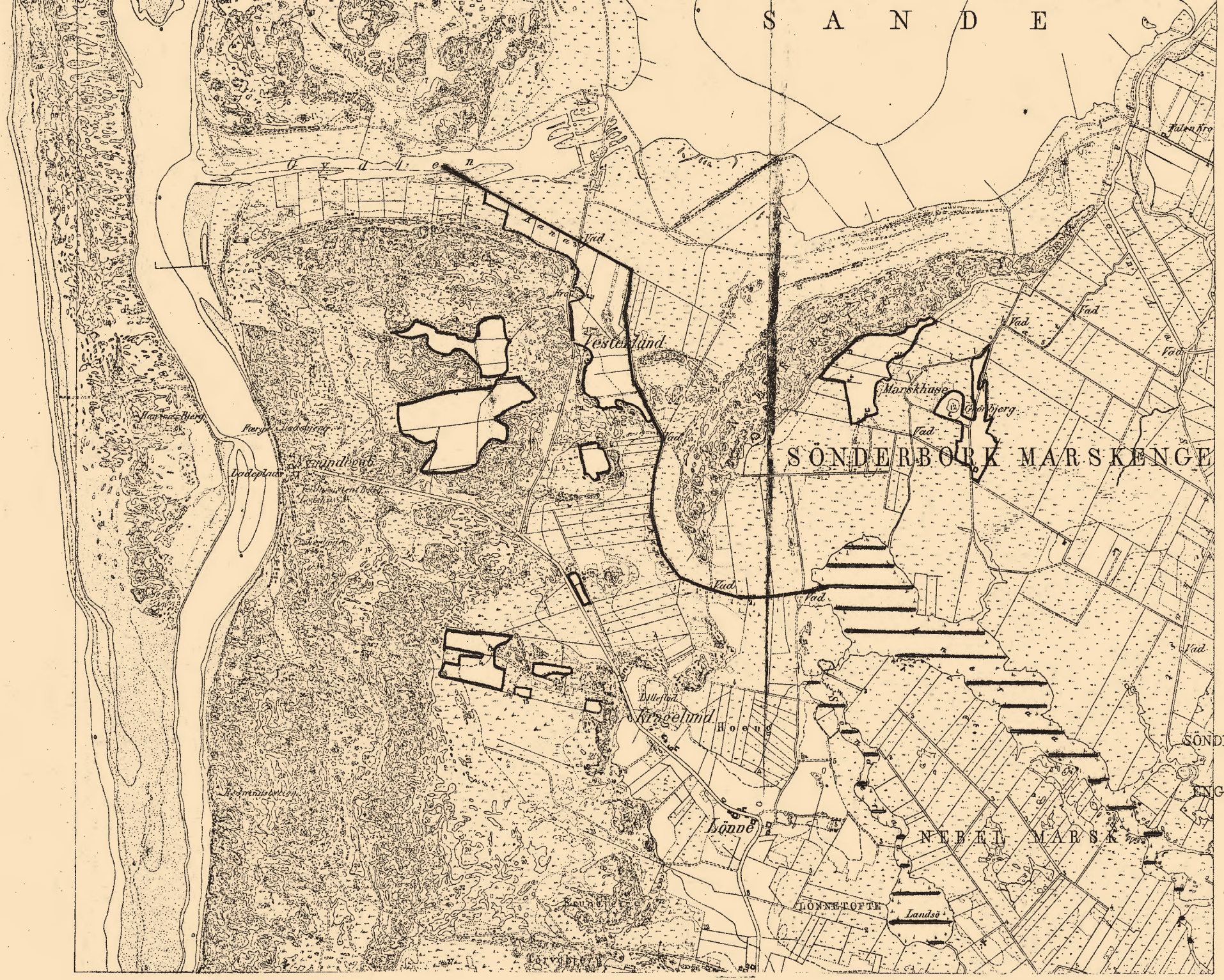
S A N D E
G y d l e n
Vad
Vad
Vad

Bilag 5. (Efter Rambusch.)

Situationskort

over

Inddeling af Ringkjøbing Fjords sydlige Enge

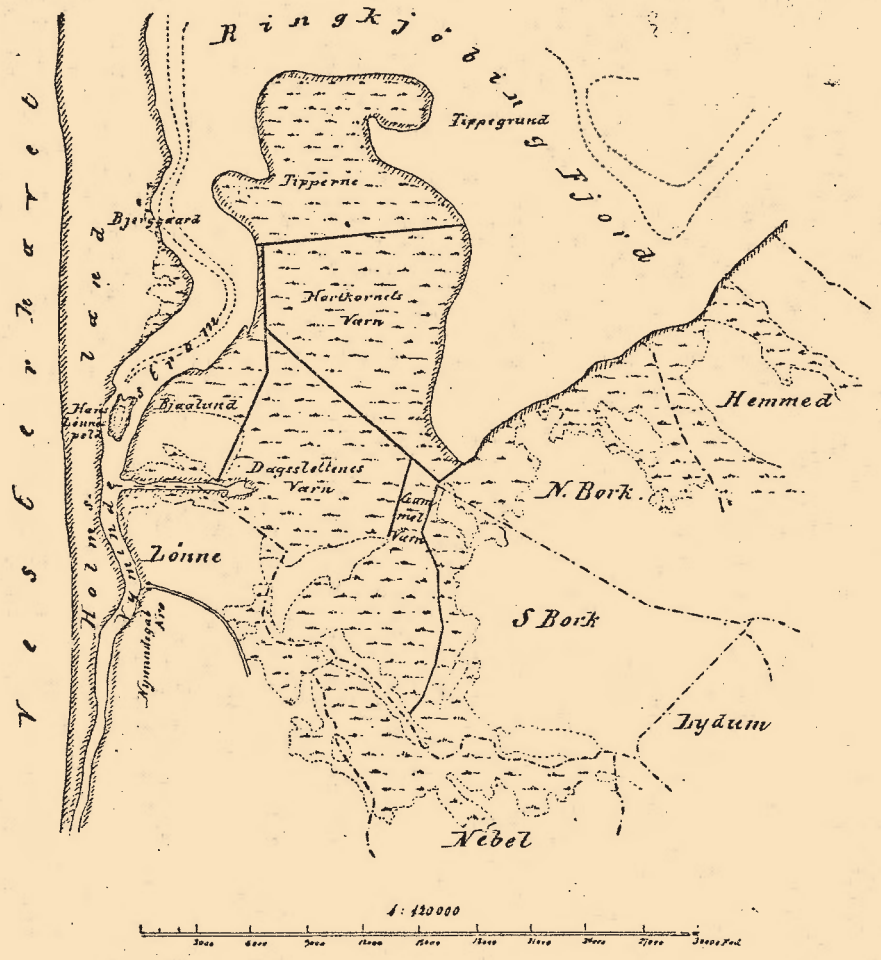

Kopieret efter P. V. P. Bergs Kort i: Ringkobing Fjord og Skærnaadalen, Kbh. 1882.

Bilag 6.

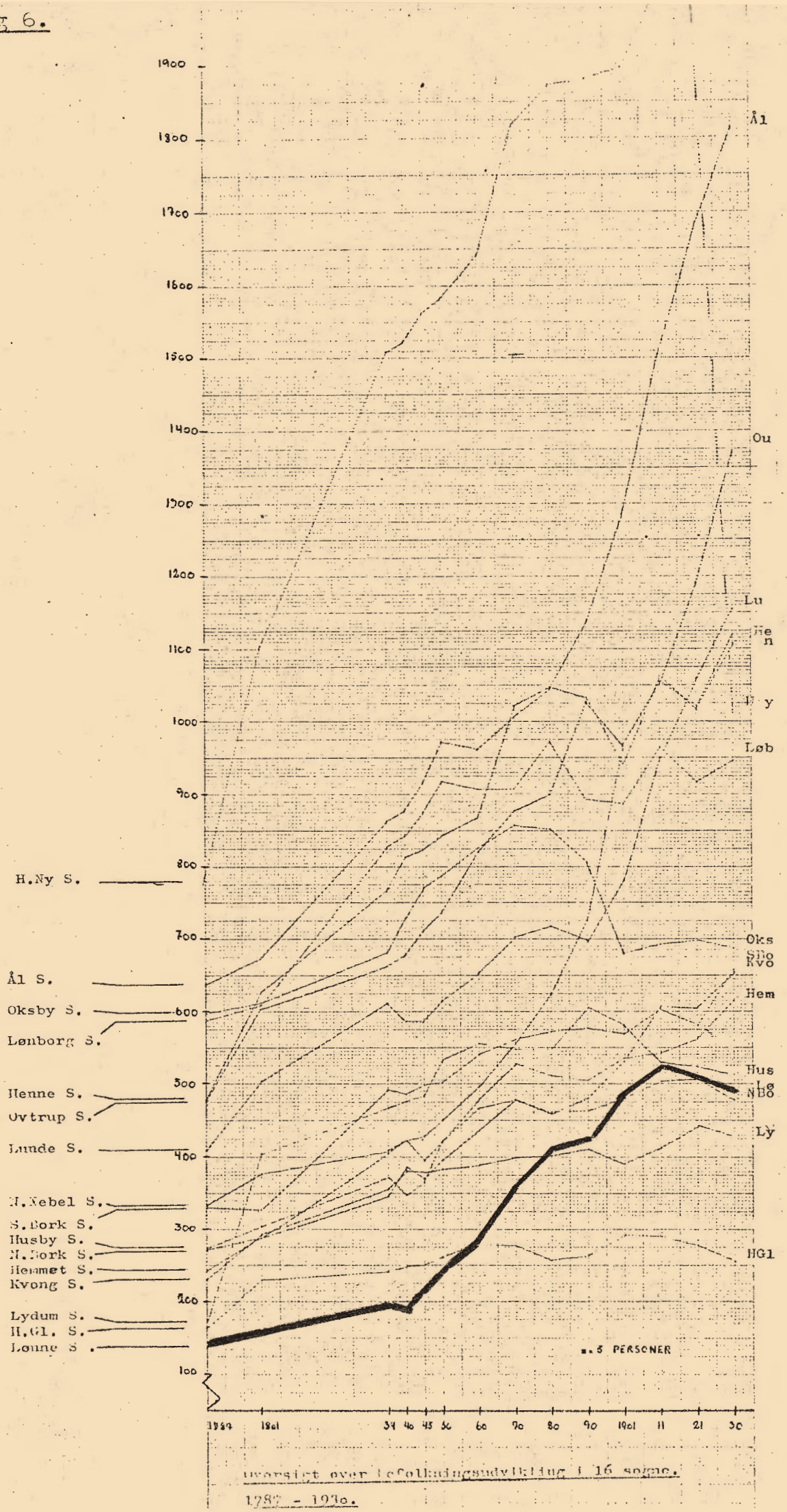

Oversigt over befolkningsudvikling i 16 sogne.

1787 - 1930.

Bilag 7. Befolkningstal for 16 sogne, samt befolkningsbevægelser regnet i procent af den foregående tælling.

	1769	1787	1801	1834	1840	1845	1850	1860	1870	1880	1890	1901	1911	1921	1930	
Lønne s.	118	139	165	192	188	213	243	286	360	410	423	485	521	507	488	
		118	119	116	98	113	114	118	126	114	103	115	107	98	96	%
Henne s.	514	476	626	769	813	825	842	859	1021	1048	1033	942	1055	1021	1120	
		93	132	123	106	101	102	102	119	103	99	91	112	97	110	%
Ål s.	640	637	672	864	877	917	972	962	1007	1071	1139	1290	1507	1683	1812	
		100	105	129	102	105	106	99	105	106	106	113	117	112	108	%
Oksby s.	566	596	611	682	728	770	787	826	857	853	806	680	694	697	686	
		105	103	112	107	106	102	105	104	100	94	74	102	100	98	%
Nr. Bork s.	298	273	304	372	348	365	423	466	477	461	463	483	503	506	478	
		92	111	122	94	105	116	110	102	97	100	104	104	101	94	%
Sr. Bork s.	328	330	326	492	487	499	501	540	562	571	576	570	603	581	658	
		101	99	151	99	102	100	108	104	102	101	99	106	96	113	%
Hemmet s.	255	271	289	405	423	396	422	480	528	511	505	535	542	561	617	
		106	107	140	104	94	107	114	110	97	99	106	101	104	110	%
Lønborg s.	495	588	610	827	844	875	919	906	906	972	892	877	965	917	946	
		119	104	136	102	104	105	99	100	107	92	99	109	95	103	%
Nr. Nebel s.	388	332	376	407	421	428	451	498	559	626	727	963	1067	1019	1109	
		86	113	108	103	102	105	110	112	112	116	132	111	96	103	%
Lydum s.	213	234	292	357	381	380	384	389	400	462	411	393	414	444	428	
		110	125	122	107	100	101	101	103	101	102	96	105	107	96	%
Outrup s.	424	473	604	662	678	712	739	821	878	900	1028	966	1053	1191	1374	
		112	128	110	102	105	104	110	107	103	114	94	110	113	115	%
Lunde s.	336	409	503	613	586	586	615	652	703	718	698	782	950	1059	1157	
		122	123	122	96	100	105	106	108	102	97	112	121	111	109	%
Kvong s.	238	244	284	347	382	370	396	437	479	461	480	531	606	605	654	
		103	116	122	110	97	107	110	110	96	104	111	114	100	108	%
Ny s.	933	780	1103	1508	1523	1561	1583	1647	1818	1873	1880	1896	2000	1989	1013	
		84	141	137	101	102	96	104	110	103	100	101	105	99	51	%
Gl. s.	186	165	230	241	248	250	262	273	277	256	253	291	290	277	256	
		89	139	105	103	101	105	104	102	92	103	111	100	96	92	%
Husby s.	275	273	403	467	475	483	534	556	548	547	604	581	528	523	513	
		99	148	116	102	102	111	104	99	100	110	96	91	99	98	%

Kilde: Diverse årgange af Statistisk Tabelværk samt folketællingerne.

Det må i forbindelse med de procentvise udregninger af befolkningsbevægelserne understreges, at der i disse ikke er taget højde for at intervallet mellem de enkelte tællinger er forskelligt. Procentudregningerne er derfor fortrinsvis egnede til at sammenligne forholdene i forskellige sogne, på samme tid.

For Lønne sogn må den store, konstante stigning 1840-80 understreges. Årsagen til denne må formentlig søges i udviklingen i fiskeriet og i tilflytningen af beboere bl.a. fra Holmsland Klit.

Det er markant, at næsten samtlige sogne henimod slutningen af århundredet (1800-årene) har en befolkningstilbagegang. Dette er et træk som ikke blot er karakteristisk for disse sogne, men nok så meget for landsogne generelt på denne tid. Årsagen må søges i en stigende emigration. Vandringen gik til byerne, til industrien, hvis produkter i stigende omfang vandt indpas også i de landsogne hvorfra industriarbejderne kom.

De i opstillingen benyttede tal er overalt de samme, som der regnes med i folketællingerne. Der er således ikke taget højde for de forskelle, der kan være mellem De Facto og De Jure befolkningen. De midlertidigt tilstedeværende er ikke sigtet fra, ligesom heller ikke de midlertidigt fraværende er medtaget. Der er derfor ikke tale om De Jure befolkningen og forskellene mellem de enkelte sogne eller tællinger behøver derfor ikke være absolut. stikprøver godtgør dog, at denne usikkerhed m.h.t. tallenes repræsentativitet ikke til den foreliggende benyttelse kan tillægges nogen betydning for resultaternes gyldighed. Afvigelserne er til dels små og til dels tenderer de mod at udligne hinanden: - I Stat. Medd. 4. rk. 51 bd. 1. hft. regnes med den faktiske befolkning og den hjemmehørende befolkning. Der regnes med at antallet af de personer, der er fraværende fra deres hjem, er temmeligt konstant fra tælling til tælling og andrager ca. 1%, og "det er naturligt i alle praktiske forhold, i administrationen o.s.v. at regne med den faktiske befolkning."

Bilag 8.

Befolkningens fordeling på køn, alder og ægtestand.

Lønne-sogn.

E enker/enkemænd
G gifte
U ugifte

1/7 1787

Alder	Mænd	Kvinder
80-84	E E E	
75-79	E	
70-74	G E E G	
65-69	G G E E G G	
60-64	G G E E G G	
55-59	G G G G E G G	
50-54	G G G G G G G G G G G	
45-49	G G G G G G	
40-44	G G G G G G	
35-39	U G G G G G G G G G G	
30-34	G G G G G G G G U	
25-29	U G E G G	
20-24	U U G G	
15-19	U U	
10-14	U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U	
5-9	U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U	
0-4	U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U	

Bilag 9.

1/2 1801

Alder	Mænd	Kvinder
85-89	E	
80-84	G E G	
75-79	E	
70-74	G G E E E G	
65-69	G G G G G G	
60-64	G G G G G G E G G	
55-59	G G G	
50-54	G G G G G G E G G G G G U	
45-49	G G G G G G G G G U	
40-44	G G G G G G	
35-39	G G G G U	
30-34	U U U G G U	
25-29	U U U U U U U U U U U U U G G G U U U U	
20-24	U U U U U U U U U U U U	
15-19	U U U U U U U U U U U U	
10-14	U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U	
5-9	U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U	
0-4	U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U U	

Bilag 1o.

Husstandsstrukturen i samtlige husstande

1/7 1787.

	Mænd.				Kvinder.		
	Mand			Kone.			
	Sønner				Døtre.		
	Karle					Piger.	
	Slægt						Slægt.
Hus			8 10	42 52			
—				57 54			
—				72 74			
—				36 38	9 7 5 2		
—			11	47 54			
—	69		1	36 29	3		
—				26 40	1		
—				61 59			
—			1	31 30			
—				82			
—			14 21	66 61			
—				42 40			
—			24	57 65			
Gård.			5 6 13 14	48 49			82
—			11 14	61 57			
—				57 36	8	32	
—			10	34 34	1		74
—			7 12	48 35	10		76
—			7 10	42 37	4 2		
—			14	50 53			
—			6 10 12 14	55 51			
—				35 25	1		58

Bilag 4o.

Husstandsstruktur 1787.

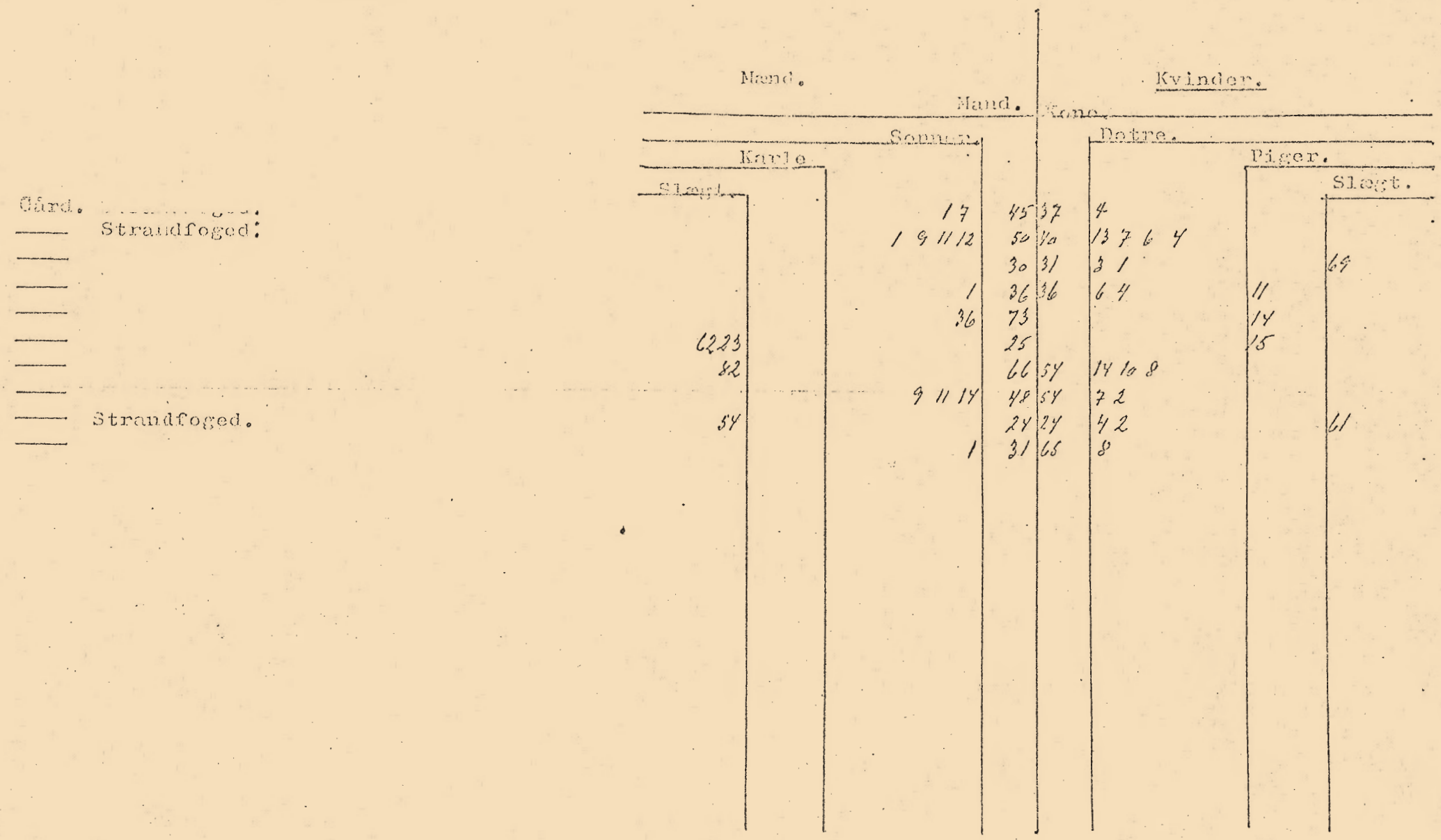

Bilag 11.

Husstandsstrukturen i samtlige husstande

1/2 1801.

Hus.		Mænd. Mand.	Sønner.	Karle.	Slægt.	Kvinder. Kone.	Døtre.	Piger.	Slægt.
——			12	48	58	14			
——		83	5 7 13 15	53	43				
——	2 sønner indr. matroser.		27 29	60	68				
——	Skrædder.		3 5	36	35	4 1			
——				70	80	36			
——			15	60	58				
——			29	80	73				
——	Fattiglem.			69	66				5
——				36	28	1			
——	Fattiglemmer.		6	51	47	13 11 9 3			
——					5222				
——	2 sønner indr. matroser.		2427		64	28			
——	1 søn indr. matros.		10 25	54	52	15 12			
——	Fattiglem.				48				
——									
Gård.	Sognefoged.		5 13	48	52	12 10 8 2			
——	1 søn indr. matros.	70	12 18	41	42				76
——	2 sønner indr. matroser.		25 30	65	55	23 18			
——			2 8	44	26	5			70
——			10	53	46	7 3 1			89
——	Søn 30 værnepligt.		21 30	64	63	25			
——		27		30	26			18	
——			10	72	50			26	
——			2 5 8 10 12	48	48	15			
——				62	69	28 23			

Bilag 11.

Husstandsstrukturen 1/2 1801.

Gård.		Mænd.			Kvinder.		
		Mand	Kone.		Kone.		
		Sønner.			Døtre.		
		Karle.			Piger.		
		Slægt.				Slægt.	
	2 sønner indr. matroser.	22-25		52	19		
		1 4	57	32	3	72	
	Søn 29 matros. Søn 22-27 til sos.	22-27-29-31	68	68			
		2	52	40	14 12 7 5		
		21	62	52	19 11		
	2 sønner 24-27 ind. matroser.	12-24-27-28	64	52	30-22		
		7 9 11	46	45	13 5 4		
		15	51	52	19 13 12 3		

Bilag 12.

Husstandsstrukturen i samtlige husstande

1/2 1840.

Hus.	Mænd.				Kvinder.			
	Mand.	Sønner.			Kone	Døtre.		
		Karle.					Piger.	
	Slægt.							Slægt.
			18 21	52	55	23		
	48		4 17	51	43	15 12		
		45		43			24	
	68		4	32	35	8		
			16	63	56	21 18		
		49			69 40			
				61	52	22 16		
					63 67			
Fattiglemmer.					42			
Indsidderske. Almisse.								
2 sønner fiskere.			22 26	65	57	28 20		
			14 21	47	52	16		
Strandtoldbetjentbolig.		? 33	11 16	43	50		29	
Gård. Søn 32 fisker.			13 17 32	?		23 18		
			10 13 17 18	?	?	15 4		
	68		16 18 20	57	46	14 11 9 6 1		90
Konens bror 29 fisker.	29	21		32	27	3		59
Søn 30 fisker. 4 sønner til sos.			9 18 20 25 28 30	61	50	22 15 12 6		
			14 17	52	43	18 8		
Strandfoged. 2 brødre fiskere.	18 24 69			32	56			26
			15 20	52	30	21		
	28			35	27			65
Konens bror 20 til sos.	20	18	2 5 8 9	44	34	11		
		21		35	28		31 ?	58

Bilag 12.

Husstandsstrukturen 1840.

Gård.		Mænd. Mand.	Sønner. Karle	Sønner. Slægt.	Kvinder. Kone.	Døtre.	Piger.	Piger. Slægt.
	Mandens bror 27 fisker.	27	16	3 2	27			66-39
				1 11 18	28 38	15 5		
				15	51 51	17		
	Mandens bror 24 fisker.	65-24 29			31		25	69
	Strandfoged. Datter g.m.fisker 36.	36			67	29-2 -19		
	Sønner 23-27 til søs.			23-27-29	57	19		
		76		11 4	32 38			74
	31-årig fisker Slægt ?	31			24 25	2		62
	Sognefoged.	69		5	35 32	3	27	69

Bilag 13.

Oversigt over fordelingen af hartkornet i Lønne sogn ifl. Hartkornsspecifikationen 1788.

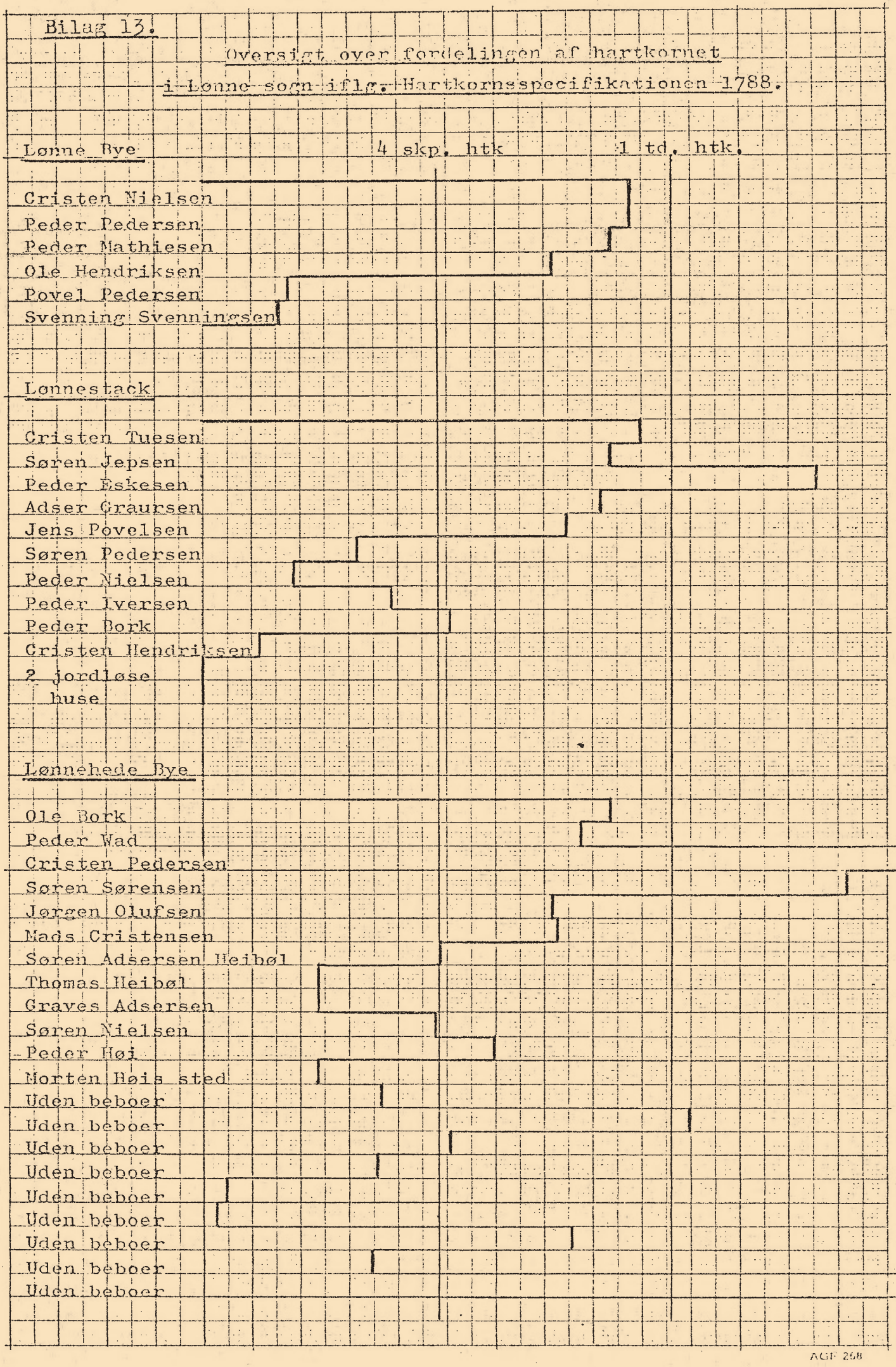

AGF 268

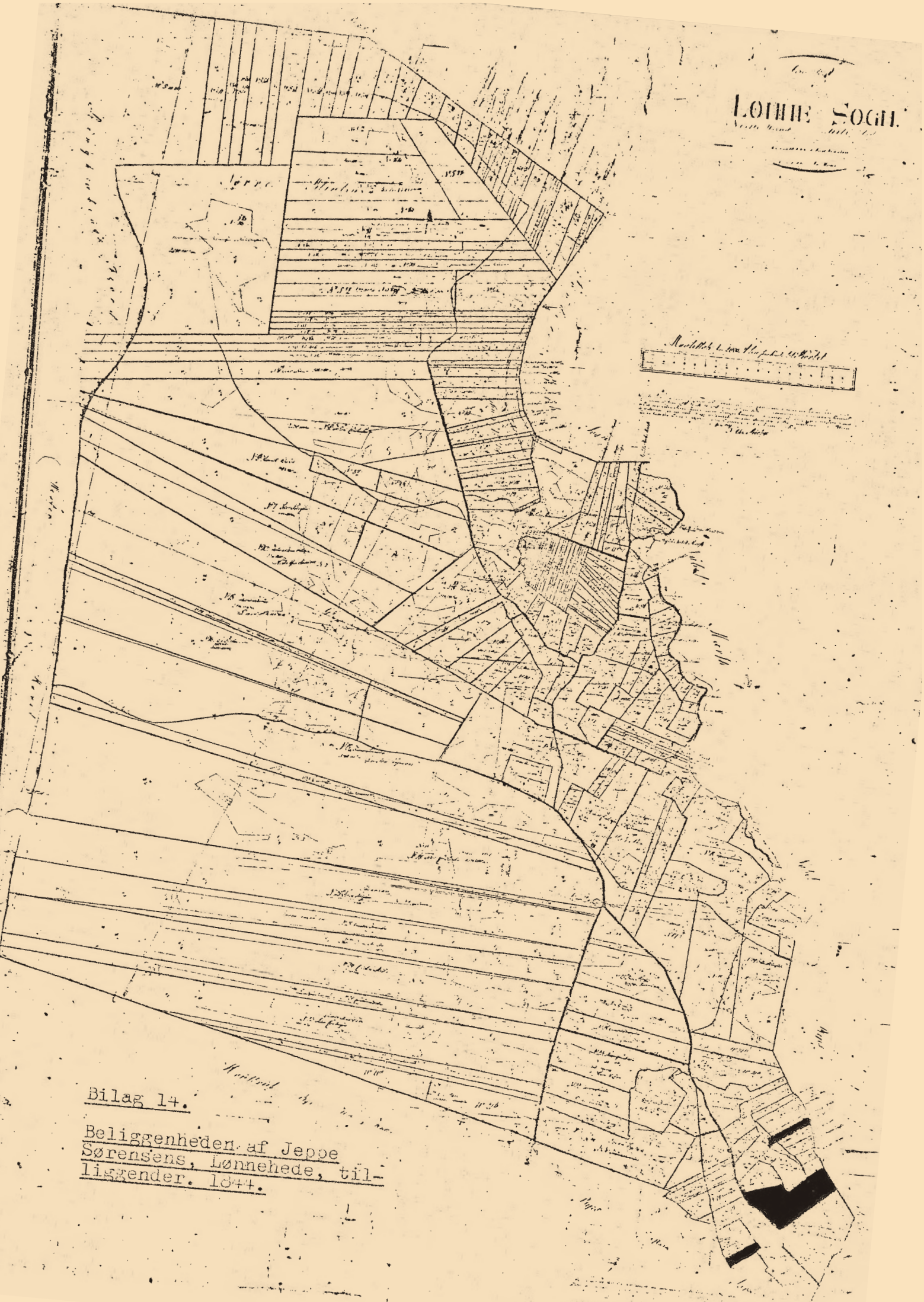

Bilag 14.

Beliggenheden af Jeppe Sørensens, Lønnehede, tilliggender. 1844.

Bilag 15.

Beliggenheden af Peder Christensens, Lørmestak, tilliggender. 1844.

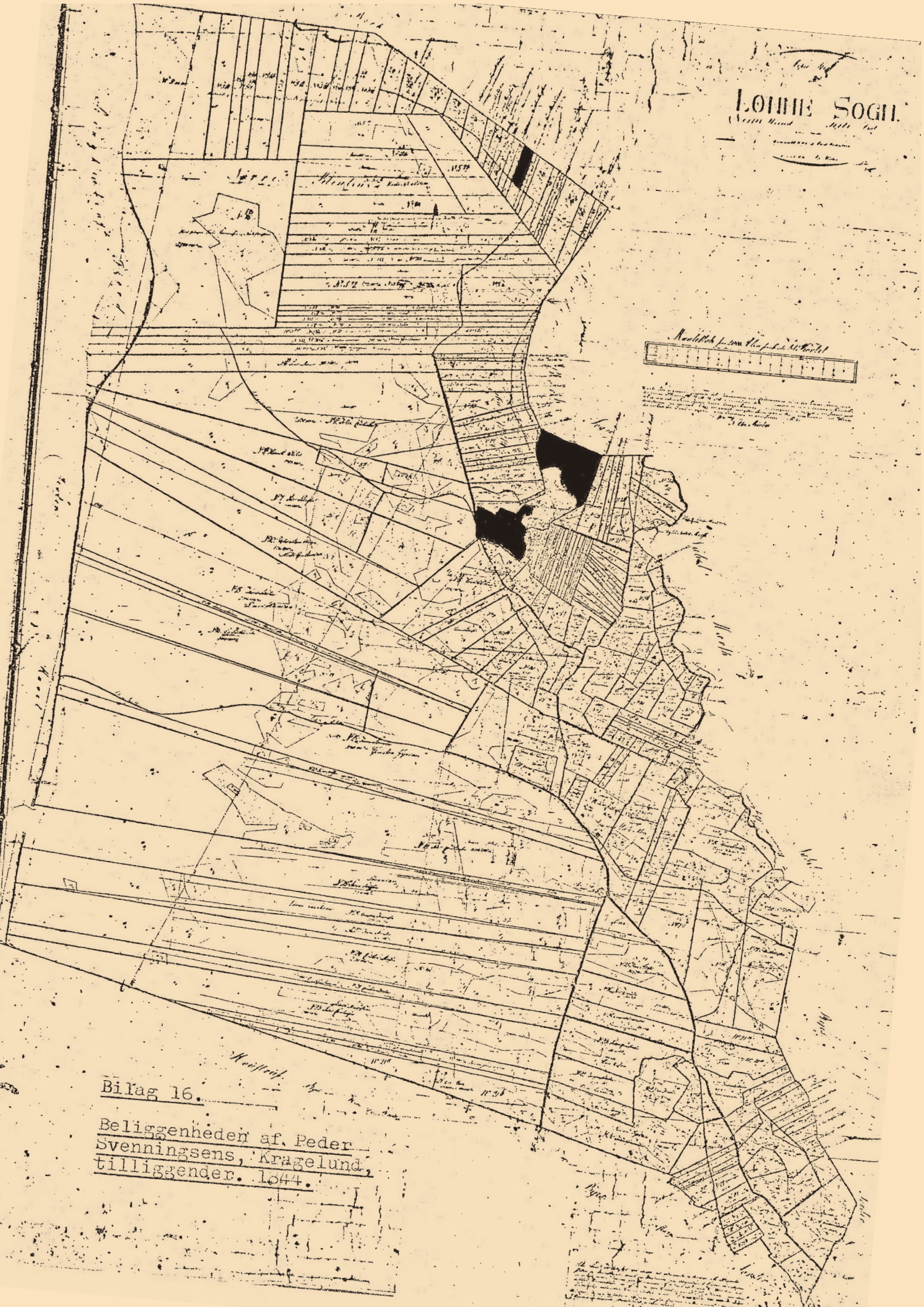

Bilag 16.

Beliggenheden af Peder Svenningsens Kragelund tilliggender. 1644.

Bilag 17.

Svineholdet og kartoffelproduktionen 1861. 15/7

Bebyggelsen	Svin: o. 1 år.	u. 1 år.	f. i 60.	Kartoffeludsæden: tdr.	skæpper.
Lønnestak					
Lønneby					
Kragelund					
Bork Mærsk					
Vesterlund					
Nymindegab					
Lønnehede					

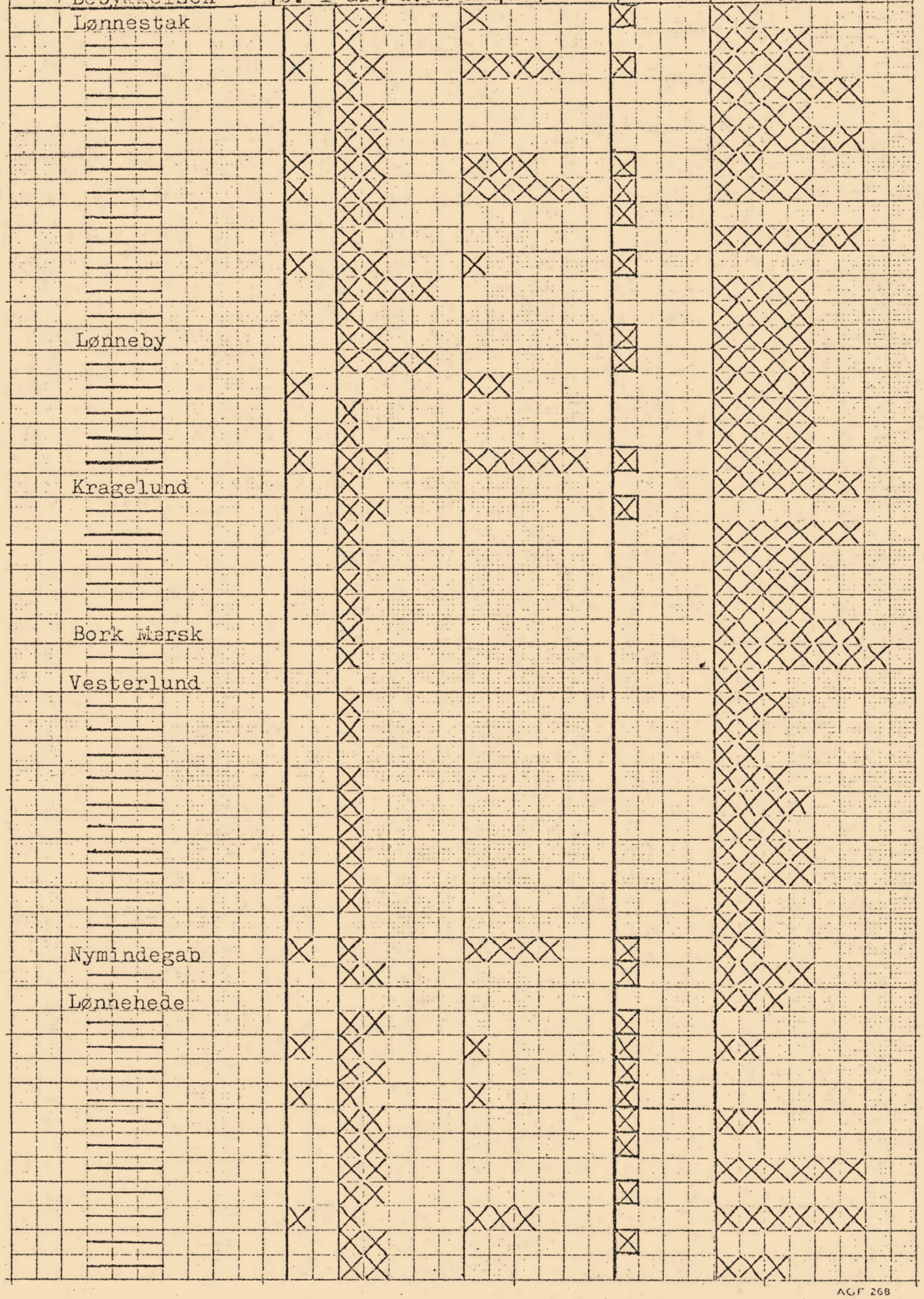

Bilag 18.

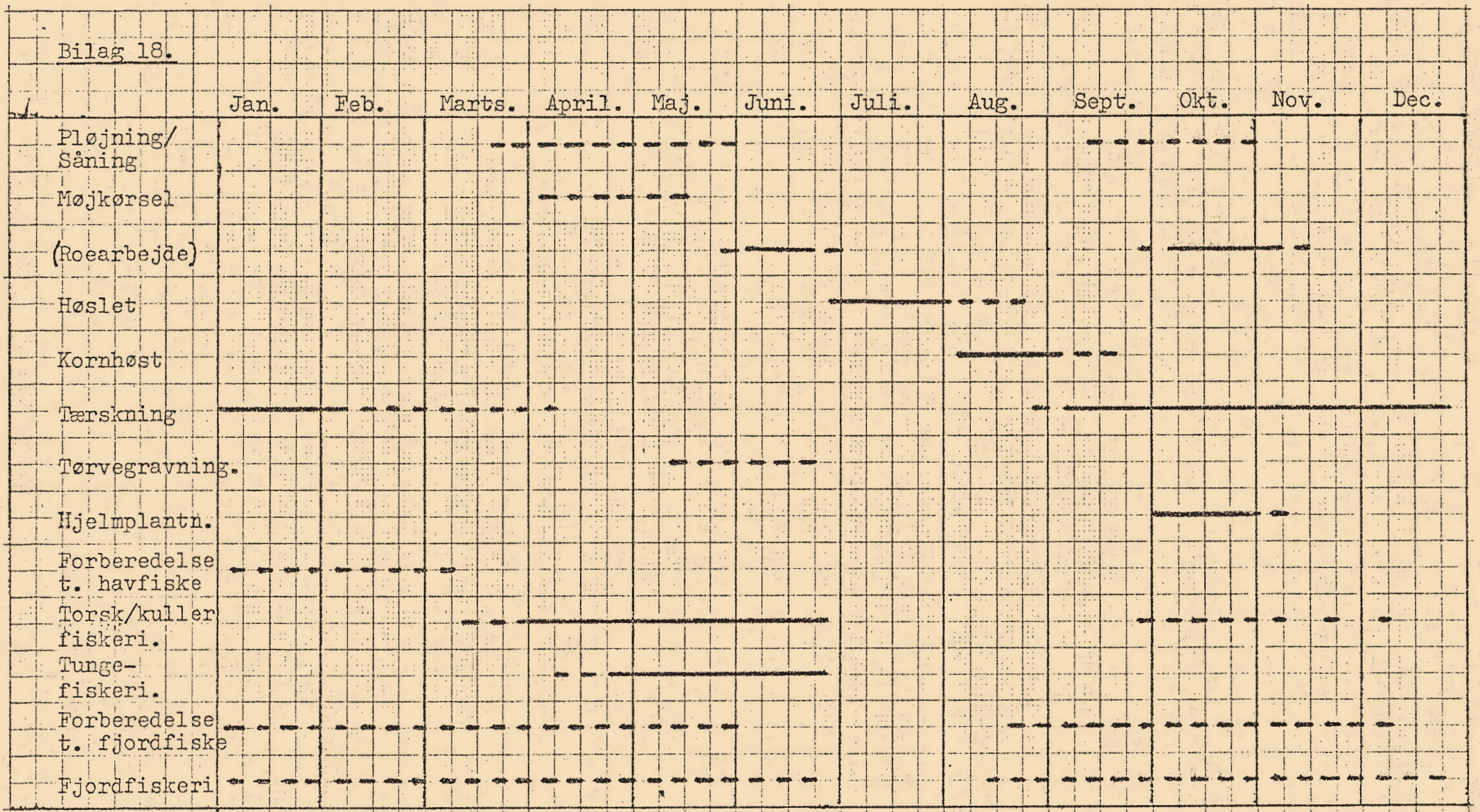

Placeringen af de største sæsonbestemte arbejder i årets løb. – Det ses, at juli helt var optaget af høsletten. Dennes betydning kan bl.a. ses af at kirkegangen i denne måned faldt i forhold til kirkegangen i månederne før og efter. (Iflg. Stampes saml.) (Kilder: Bygd, Stampes dagbøger og egne meddeleres oplysninger.)

AGF 218

Bilag 19.

Oplysninger om strandinger og redningsforetagender, 1859-1909, ved hvilke Lønneboer har været aktive.

1859	19/11	Tjalk Odin af Ringkøbing.
1863	27/3	Barkskib Alcyon af Dunkerque.
1870	7/1	Barkskib Knowsly af Liverpool.
1870	26/6	Samme.
1874	24/10	Brig Julie af Frederiksstad.
1877	21/7	Kuf Die beiden Brüder af Weener.
1884	18/10	Brig Rapid af Drammen.
1885	11/6	Brig Christine af Frederiksstad.
1887	21/10	Bark Hanna af Drammen.
1893	19/11	1 af stedets fiskerbåde.
1895	11/12	Brig Frode af Grimstad.
1900	15/10	Skonnert Joseph af Ost Rhauderfehn.
1905	4/10	Fiskekutter Dan af Nymindegab.
1906	14/1	Dampskib Iris af Bergen.
1909	4/12	Wyl Fyrskib.

Desuden har redningsapperaterne i 39 tilfælde været i bevægelse uden at blive benyttet af de skibbrudne. Ved ovennævnte redningsforetagender reddedes ialt 125 personer.
Kilde: Eisenreich, Det nørrejydske Redningsvæsen.

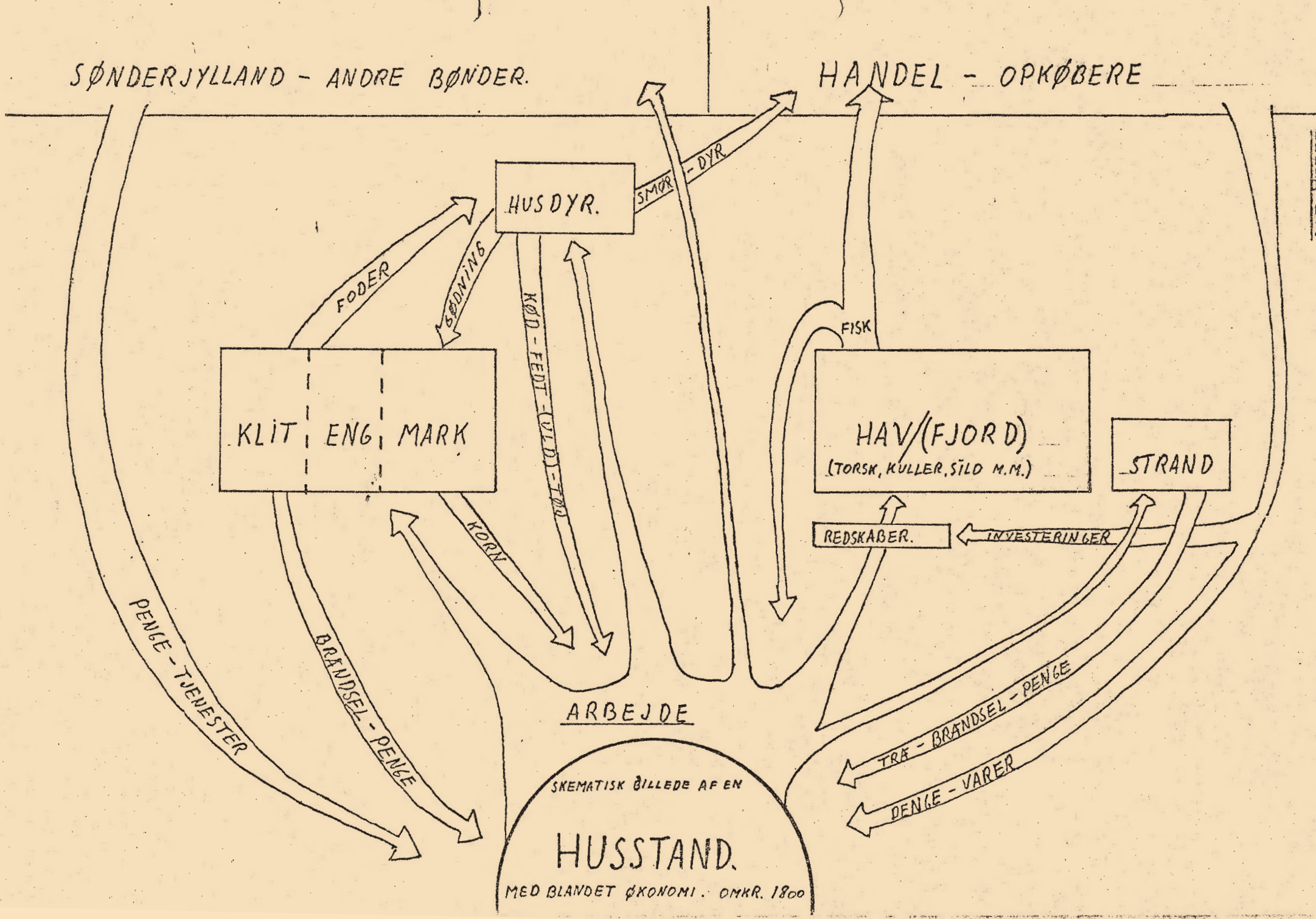
SØNDERJYLLAND - ANDRE BØNDER.
HANDEL - OPKØBERE
HUSDYR.
SMØR - DYR
FODER
GØDNING
KØD - FEDT - ULD - TØR
FISK
KLIT
ENG
MARK
HAV/(FJORD)
(TORSK, KULLER, SILD M.M.)
STRAND
KORN
REDSKABER.
INVESTERINGER
PENGE - TJENESTER
BRÆNDSEL - PENGE
ARBEJDE
TRÆ - BRÆNDSEL - PENGE
PENGE - VARER
SKEMATISK BILLEDE AF EN
HUSSTAND.
MED BLANDET ØKONOMI . OMKR. 1800

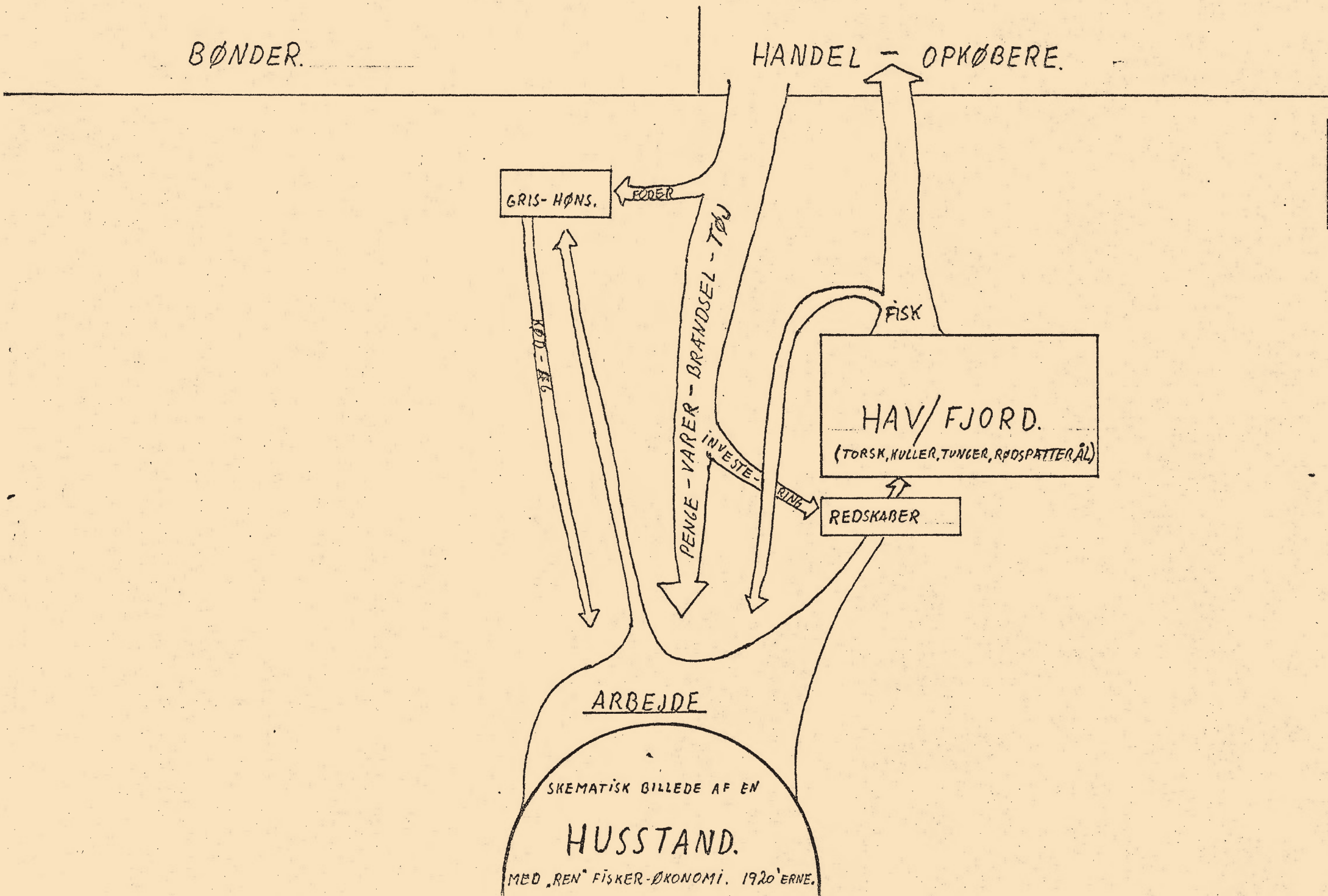
BØNDER.
HANDEL – OPKØBERE.
GRIS- HØNS.
FODER
KØD - FL.
PENGE - VARER - BRÆNDSEL - TØJ
FISK
INVESTE-
RING
HAV/FJORD.
(TORSK, KULLER, TUNGER, RØDSPÆTTER, ÅL)
REDSKABER
ARBEJDE
SKEMATISK BILLEDE AF EN
HUSSTAND.
MED „REN" FISKER-ØKONOMI. 1920'ERNE.

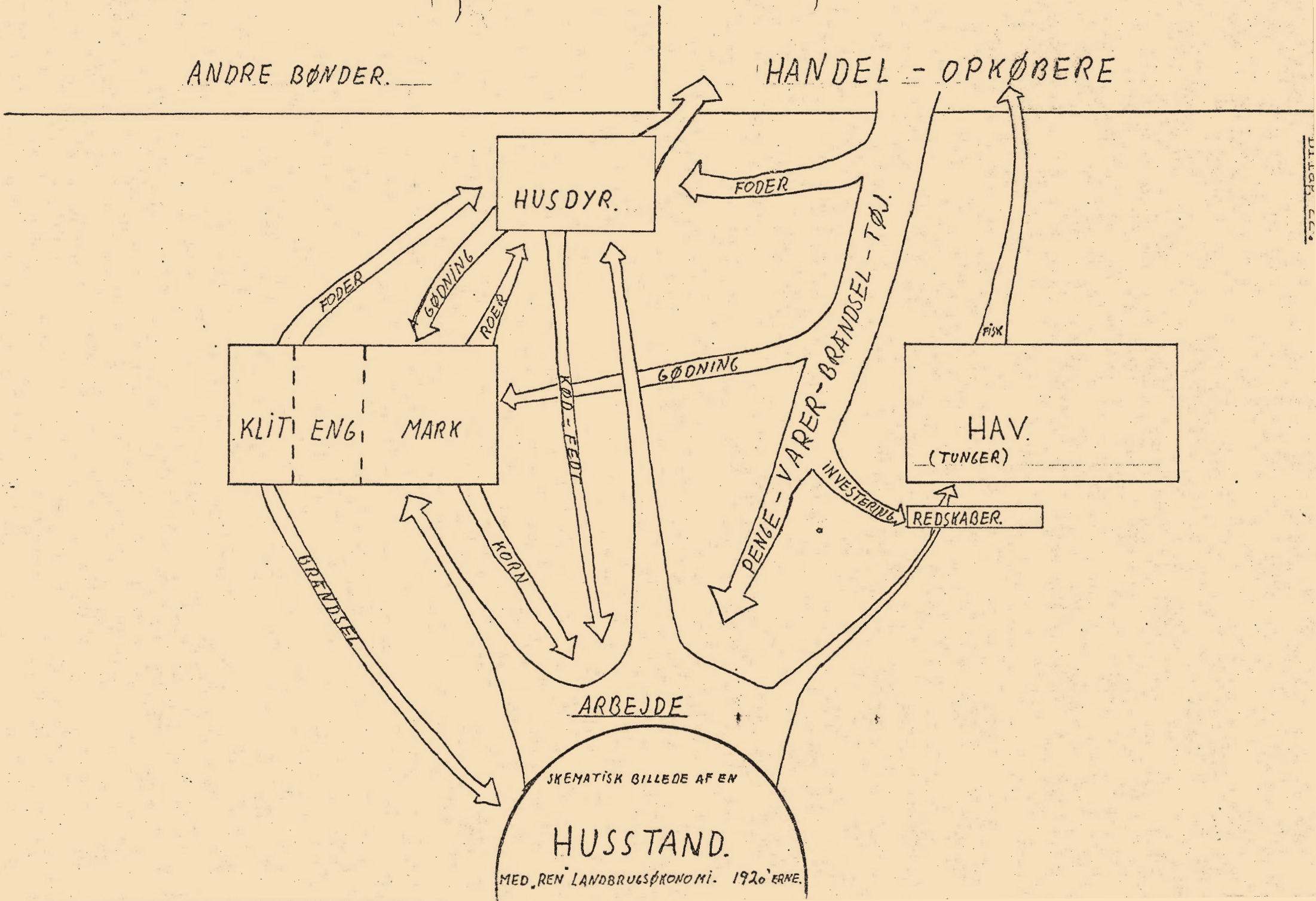
ANDRE BØNDER.
HANDEL - OPKØBERE
HUSDYR.
FODER
FODER
GØDNING
ROER
KLIT
ENG
MARK
GØDNING
KØD - EGET
PENGE - VARER - BRÆNDSEL - TØJ.
FISK
HAV.
(TUNGER)
INVESTERING
REDSKABER.
BRÆNDSEL
KORN
ARBEJDE
SKEMATISK BILLEDE AF EN
HUSSTAND.
MED REN LANDBRUGSØKONOMI. 1920'ERNE.